

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Дипломна робота
бакалавра

На тему: «Військова реформа Гая Марія»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Перегудов Олексій Володимирович

Керівник: к. і. н. доц.
Литовченко Сергій Дмитрович

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Члени комісії _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Харків – 2021 рік

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Римська армія у II ст. до н. е. Передумови реформи.....	13
1.1. Загальне становище Римської Республіки у II ст. до н. е.....	14
1.2. Криза римської армії.....	20
1.3. Соціально-економічні передумови реформи.....	30
Розділ 2. Гай Марій і його військова реформа.....	38
1.1. Становлення Гая Марія як військового і політика.....	38
1.2. Зміст військової реформи.....	42
1.3. Соціально-економічна сторона реформи Марія. Характер реформи.....	54
Висновок.....	61
Список використаних джерел і літератури.....	64

Вступ

Римська цивілізація здійснила великий вплив на історію людства. Не тільки західна культура, але і увесь світ на даний момент так чи інакше це на собі зазнав. Латинська писемність, римське право, величезна кількість латинських лексичних одиниць в багатьох мовах світу, юліанський календар - насправді, це лише мала частина того, що Рим дав світові. Вплив Риму на наш світ такий великий саме тому, що він був дуже могутнім. Але звідки бралася ця могутність? Опорою могутності будь-якої імперії є її армія, і природньо, що це справедливо і по відношенню до Риму. Римська армія не була б такою непереможною, якби не талановиті полководці, які управляли нею і вдосконалювали її. Одним з найпопулярніших і заслуговуючих на увагу військових діячів є Гай Марій. Військова реформа Гая Марія була здійснена в період Пізньої Республіки, в доленосний і поворотний для Римської держави час. Гай Марій справив великий вплив на римську армію.

Однак військова діяльність цього персонажа римської історії – і головним чином, військова реформа – до кінця не вивчена. Вона обросла легендами і дискусіями, і в українськомовній та російськомовній історіографії досить мало окремих досліджень, присвячених даній темі. Ті ж дослідження, які присутні, найчастіше сповнені термінологічних помилок: так, однією з найпоширеніших помилок при вивченні маріанської реформи є ототожнення *capite censi* з пролетаріями. Ця помилка цілком може бути пояснена: вона виникла під час посиленого розвитку історії як науки в цілому і античної історії зокрема – в XIX ст., коли були закладені основні постулати сучасної історичної науки. З тих пір дуже багато було переглянуто, багато сформованих неправильних трактувань та уявлень змінилися більш задовільними, однак у той же час і багато міфів залишилися незруйнованими. Випадок з *capite censi* і пролетаріями – один з яскравих прикладів цього.

Крім цього, в історіографії, присвяченій маріанській реформі, відсутнє єдине розуміння характеру реформи Гая Марія. Присутня велика кількість теорій щодо її характеру, однак, найчастіше вони обмежуються лише якоюсь однією парадигмою і зображують реформу Марія як явище, що лежить виключно в одній площині, наприклад, як суто спробу Марія захопити владу, або як суто спосіб вирішення соціально-економічних проблем Рима і нічого більше. Загалом кажучи – для історіографії, присвяченій військовій реформі Гая Марія, характерна відсутність комплексного підходу при спробі дати їй якусь характеристику, при спробі визначити її сутність. Дипломна робота є спробою знайти цю сутність і на основі досліджень минулого представити нову комплексну характеристику реформи Гая Марія.

Цим обґрунтовується **актуальність** дипломної роботи.

Також в цьому – у спробі надати комплексну характеристику феномену маріанської реформи, полягає **наукова новизна** роботи.

Об'єктом дипломної роботи є історія Рима в другій половині II ст. до н. е. – першій половині I ст. до н. е., **предметом** – військова реформа Гая Марія.

Хронологічні межі теми дипломної роботи такі: як **terminus post quem** виступає дата народження Гая Марія – 158 р. до н.е., так як для аналізу військової реформи Гая Марія необхідно також хоча б коротко проаналізувати його особистість і біографію. Як **terminus ante quem** виступає 86 р. до н.е. – дата смерті Гая Марія.

Територіальні межі теми дипломної роботи – кордони Римської Республіки станом на кінець II ст. до н. е., до яких також входить і Нумідія, яка скорилася Риму після Югуртинської війни.

При написанні дипломної роботи було використано джерела, які можна розділити на дві великі групи. До першої групи джерел належать праці античних авторів. Вони становлять інтерес з огляду на те, що ці люди були

більш наближені до подій, що описуються в роботі. Однак слід пам'ятати, що тоді історична наука ще не була на належному рівні свого розвитку, і сприймати ці джерела слід з обережністю.

Одним з фундаментальних праць, які були використані при написанні роботи, є "Історія Риму від заснування міста"¹ авторства римського історика Тита Лівія (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Праця складається з 142 книг, дійшли з яких до нас лише книги 1 – 10 і 21 – 45. Історичні події Лівій описував яскраво, з використанням насичених художніх прийомів, його розповідь має чітку і зручну для читання структуру, однак проблемою є те, що Лівій часто був занадто захоплений стилістичною обробкою тексту на шкоду точності описуваних подій. Твори Тита Лівія написані в контексті теорії занепаду моралі, яка була запозичена їм у грецьких авторів. В принципі, Тит Лівій, найімовірніше, був аристократом і прихильником старих республіканських цінностей Риму, тому його оцінка Гая Марія, в якому він бачив ворога цих республіканських цінностей, є досить неоднозначною і не зовсім об'єктивною: «Если сопоставить доблести его с пороками, то трудно сказать, был ли он превосходнее в военное время или пагубнее в мирное: своё государство он спасал с оружием в руках и его же переворачивал изнутри, сперва всяческими кознями как сенатор, а потом и оружием, как враг». Незважаючи на це, до праці Лівія слід вдаватися при вивченні взагалі будь-якої проблеми давньоримської історії до I в. до н. е., адже все-таки, Лівій, незважаючи на часом шкутильгаючу об'єктивність, є найбільшим римським істориком, і його праці містять ряд важливих і унікальних відомостей, що часто ніде більше не зустрічаються.

Робота Плутарха "Порівняльні життєписи"², а саме – біографія Марія, також займає важливе місце в джерельній базі роботи. Інтерес полягає в тому, що це єдина робота античного автора, повністю присвячена саме

¹ Ливий, Тит. История Рима от основания Города / Пер. с лат. М. Гаспарова. — М.: Наука, 1991. — 352 с.

² Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Пер с лат. Г. А. Стратановского и К. П. Лампсакова — СПб., 1994. — Т. 3. — 672 с.

особистості Гая Марія і в тому, що в ній автор досить велику увагу приділяє також особистісним якостям Гая Марія. Однак Плутарх все ж є Плутарх – його життєписи, хоч і дають важливі історичні відомості, все ж скоріше художнім наративом, ніж історичним і з об'єктивністю наведених ним відомостей часто можна посперечатися. Гая Марія, наприклад, він описує як вихідця з дуже бідної сім'ї, незважаючи на те, що він був вершником, беручи на озброєння сформовану історіографічну традицію зверхнього погляду римської аристократії на *homines novi*, одним з яких був і Гай Марій. Неодноразово підкреслюючи чесноти Марія, Плутарх далі описує його моральне падіння.

Великий інтерес представляє собою також робота Саллюстія "Записки про Югуртинську війну"¹. Праця Саллюстія повністю присвячений подіям, які безпосередньо призвели до реформ Гая Марія і стали початком його серйозної політичної та військової діяльності, а тому являє собою особливий інтерес. Слід зазначити, що в творі Саллюстія міститься ряд унікальних відомостей по описуваних подій. Саллюстій позитивно відгукується про Марія до того, як він став консулом, однак після цього він, як і інші античні автори, підкреслює моральне падіння Марія, яке сталося через надмірне його честолюбство. Саме тому Саллюстій, будучи чудовим істориком, але при цьому будучи вельми прихильним особистим судженням і сформованою традицією, є не цілком об'єктивним автором, коли мова заходить про особу Марія.

Робота Аппіана (II ст. н. е.) "Римська історія"² також представляє ряд дуже важливих відомостей, наприклад, про ситуацію в римській армії до реформ Гая Марія. Примітно, що роботу Аппіана також характеризує упереджене ставлення до Гая Марія.

¹ Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. — М., Ладомир; — 1999. — 750 с.

² Луций Анней Флор — историк древнего Рима / Немировский А. И., Дашкова М. Ф. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 177. — 167 с.

"Епітоми"¹ Луція Аннея Флора (70 – 140 рр. н. е.) є своєрідним компендіумом праць Тита Лівія. В принципі, Луцій Анней Флор за поглядами щодо Марія дуже близький із Титом Лівієм.

Таким чином, основні відомості про Гая Маріє нам відомі завдяки античним історикам. Відомостей про Гая Марія з джерел цілком вистачає, однак їх все ж не цілком достатньо, щоб мати можливість скласти якусь цілісну картину по військовій реформі Гая Марія. Примітно, до речі, що стосовно особистості Гая Марія всіх античних істориків об'єднує один загальний наратив: спочатку все підкреслюють його позитивні якості, а потім все відзначають його моральне падіння, викликане бажанням влади і честолюбством. Тобто, римські автори розглядали Гая Марія (і взагалі всю римську історію) через призму теорії занепаду моралі. Ця теорія досить давня, першим її висловив ще Гесіод. Суть її в тому, що людська історія постійно скочується вниз, по висхідній кривій, від Золотого століття до темних часів, і з кожною епохою людські вади стають все очевидніше і сильніше.

Римська вища аристократія в більшості своїй бачила Золотим століттям старі республіканські часи – і тут слід шукати витoki історіографічної традиції, оскільки більшість істориків так чи інакше були пов'язані з вищим суспільством. Гая Марія ж, як одного з *homines novi*, популяра, амбітну і честолюбну людину, багато в чому розглядали як загрозу традиційним республіканським римським цінностям. Також простежується вплив теорії про занепад моралі; коли мова заходить про біографії Марія, яка є як би віддзеркаленням людської історії – спершу весь з себе благородний і чесний Марій до кінця свого життя стає жадібним лиходієм. Ця обставина, насправді, є дуже важливою, оскільки вона демонструє, що в описі

¹ Флор Луций Анней. Эпистомы. / Немировский А. И., Дашкова М. Ф. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 177. — 167 с.

особистості Гая Марія античні історики були не дуже об'єктивними і неупередженими.

Іншою великою групою використаної літератури є сучасна наукова література, яка, в свою чергу, підрозділяється на монографії, що взагалі, присвячені більш загальним процесам; і на наукові статті, присвячені безпосередньо темі військової реформи Гая Марія. Наріжним каменем по вивченню військової історії є фундаментальна праця німецького історика Ганса Дельбрюка: "Історія військового мистецтва в рамках політичної історії"¹. Дельбрюк буває часом занадто радикальний у своїх висновках, стверджуючи, наприклад, що кавалерія не грала практично ніякої ролі в римській армії, проте все ж без урахування досліджень Дельбрюка написання даної роботи було б неможливим.

Теодор Моммзен - видатний німецький історик, один з піонерів в сучасних дослідженнях історії Риму, особисто вивчав стародавні джерела в Італії. Його "Римська історія"², яка отримала Нобелівську премію з літератури, хоч і є більш спільною працею по історії Риму, все ж являє собою великий інтерес при вивченні військової реформи Гая Марія. Однак яким би визнанням вченим Моммзен не був, слід зазначити, що він не є зовсім неупередженим – як і римські автори, він вбачає у Гаї Марії, головним чином, негативного персонажа. Примітно, що в своїх поглядах він в чомусь наближається до Плутарха і фактично також є прихильником того, що Гай Марій провів усі зміни в армії, щоб з її допомогою захопити владу, стати монархом і зробити її опорою своєї влади.

Більш широкий погляд на реформу зміг запропонувати німецький історик Й.Кромайер у своїй праці "Heerwesen und Kriegführung der Griechen und

¹ Дельбрюк. Г. "История военного искусства в рамках политической истории" СПб.: Наука; Ювента, 1999. — 418 с.

² Т. П.: Моммзен Т. История Рима. Т. 2. От битвы при Пидне до смерти Суллы. Гос. соц.-экономич. изд-во, Москва, 1937. Русский перевод под общей редакцией Н. А. Машкина. С. 549.

Römer”¹ За його думкою, реформа мала важливе значення в тому сенсі, що для зрослих потреб держави одного ополчення, що складалося з резервістів, було вже недостатньо. Саме він одним із перших звернув увагу саме на цей аспект реформи Марія. За соціально-політична обстановка було ясно, що змінилося структури держави дискредитує старі військові установи. Причиною ж реформи, за його думкою, стало важке становище селянства, обтяженого тягарем військової служби.

Відомий британський військовий історик Адріан Голдсуорті і його книга "В ім'я Риму. Люди, які створили імперію"² також заслуговують на увагу, оскільки книга присвячена окремим важливим для історії Риму особистостям, однією з яких є і Гай Марій.

Майже єдиною книгою, що повністю присвячена Гаю Марію і його військову реформу, а тому являє собою особливий інтерес, є "На крилах орлів"³ авторства Крістофера Метью.

Досить примітними є думки американського історика Ернста Бедіана, який у своєму дослідженні "Marius and the Nobles" приділяє велику увагу зв'язкам Гая Марія зі своєю клієнтелою⁴. Окрім цього, у іншому своєму дослідженні "Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution"⁵ Бедіан наполягає на тому, що Гракхів в першу чергу хвилювали саме військові питання, а не соціально-економічні, а тому діяльність Гракхів можна вважати важливою передумовою діяльності Гая Марія, а Гай Марій можна вважати свого рода наступником Гракхів. У підтвердження Бедіан апелює до традиційної римської культури, до римської ментальності, які багато в чому були засновані на війні.

¹ Kromayer, J, Veith G. Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer. München, Beck, 1928 – 649 S.

² Голдсуорті А. Во имя Рима: Люди, которые создали империю / Адриан Голдсуорті. – М. : АСТ, АСТ МОСКВА, Транзит-книга, 2006. – 537 с.

³ Matthew C.A. On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers / Christopher Anthony Matthew. – Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2010. – XVII, 102 p.

⁴ Badian E. Marius and the Nobles // The Durham University Journal. — 1963. — Т. 25. — С. 141—154.

⁵ Badian E. Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. — Bd. I.1. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1972. — P. 668—731.

Також примітною є дослідження британського історика Говарда Скалларда, який у своєму дослідженні "From the Gracchi to Nero: a history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68"¹ стверджує, що реформа Гая Марія була лише завершувальним процесом створення постійного, професійного війська. Напроти, інший британський історик Сміт, стверджує, що реформа Марія стала лише першим кроком на шляху до повної професіоналізації римського війська, і тому його дослідженню також слід приділити деяку увагу². Окрім цього, Сміт висунув думку, що реформа Гая Марія зовсім не була зв'язана із його політичною кар'єрою, що він ніяк не збирався використовувати військо у політичних цілях – за його думкою, це стало можливим у Римі тільки через пів століття після.

Російськомовних досліджень, присвячених конкретно військову реформу Гая Марія, не настільки багато, але все ж вони є. Одним з перших російськомовних досліджень, присвячених не зовсім даній темі, але деяким тісно пов'язаним з нею моментів, є робота естонського історика Мярта Тянава. "До питання про зміну соціального складу римської армії (II ст. до н. е.)"³ Російський історик Меркулов в своїй статті "До питання про реформу Гая Марія в Римі (I ст. до н. е.)"⁴ підходить до вивчення реформи Гая Марія з вельми тверезим і скептичним настроєм, і саме це дозволило прояснити багато подій і пов'язаних з темою речей, наприклад – що *capite censi* і *proletarii* різні поняття. Меркулов часом трохи радикальний у своїх поглядах, стверджуючи, що військової реформи взагалі як такої не було. З такою точкою зору, насправді, важко погодитися. Проте, Меркулов – один з небагатьох антиковедів, чиєю спеціалізацією є саме вивчення особистості Гая

¹ Scullard H. From the Gracchi to Nero: a history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68, Part 68. Front Cover. Methuen, 1982 – 500 p.

² Smith R. E. Service in the post-Marian Roman Army. Manchester University Press, 1958. – 76 P.

³ Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / Мярт Тянава // *Studia Orientalia Et Antiqua II.* – Учёные записки Тартуского государственного университета. – 1977. – Вып. 416. – С. 71.

⁴ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (I в. до н. э.) / Иван Меркулов // *Вестник ВолГУ.* – 2006. – Вып. 5. – Серия 9 : Исследования молодых ученых. – С. 16 – 23.

Марія і його військової реформи, і тому результати його досліджень представляють особливий інтерес.

Багато в чому згоден з Меркуловим і білоруський історик Козленко в статті "Чи була військова" реформа Марія " ?" ¹ , також проводячи ряд цікавих висновків і в кінцевому рахунку заперечуючи факт реформи.

Історико-правове дослідження російського юриста Аргіра Ігнатенко, фахівця з історії римського права, "Армія в державному механізмі рабовласницького Риму епохи Республіки"² є вкрай примітним тому, що воно дозволяє поглянути на події з дещо іншої точки зору – з юридичної, і прояснює багато подій, пов'язаних з юридичними тонкощами моменти, частково, наприклад, принципи набору в домаріанську римську армію і т.д.

В цілому, навіть комплекс історіографічних досліджень не дозволяє зробити якогось одного чіткого висновку щодо військової реформи Гая Марія - надто вже дискусійна це тема, проте всі ці дослідження хоча б дозволяють дізнатися більше правди і виробити більш-менш чітку позицію з питання і визначити мету дослідження.

Мета роботи - дати комплексну характеристику військової реформи Гая Марія і визначити роль Гая Марія як військового реформатора Риму. Для досягнення мети необхідно виконати наступні **завдання**:

1. Дати загальну характеристику Римському державі у II ст. до н. е.
2. Проаналізувати стан римської армії до військової реформи Гая Марія, встановити передумови до реформи.

¹ Козленко А.В. Была ли военная «реформа Мария»? / Алексей Козленко // Лістападаўскія сустрэчы-8 [Электронный ресурс] : зб. арт. па матэрыялах Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М.М. Нікольскага і У.М. Перцава / навук. рэд. В.А. Фядосік, І.А. Еўтухоў. – Выпуск 8. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 72 – 77.

² Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – 208 с.

3. Розвіяти ті чи інші сформовані в історіографічній традиції легенди щодо військової реформи Гая Марія.
4. Охарактеризувати Гая Марія як особистість, визначити мотиви Гая Марія, ступінь його особистої зацікавленості у військовій реформі.
5. Охарактеризувати конкретні зміни в римській армії, введені Гаєм Марієм.

Щоб виконати ці завдання, потрібно звернутися до різних методів, що застосовуються в історичному дослідженні. По-перше, це наративний метод. Історія – наука про події, і вся класична історіографія ґрунтується на цьому методі – адже просто неможливо вивчати якусь подію, що не розповідаючи про нього. Наратив – це скелет, кістяк, на який вже в ролі м'язів і органів нашаровуються різні інші історичні методи. Саме тому в дипломній роботі був використаний даний метод – адже потрібно ж коротко розповісти про кризу Пізньої республіки, позначити причинно-наслідкові зв'язки між його різними аспектами, між ним і реформою Гая Марія.

По-друге, був використаний історико-генетичний метод. Щоб адекватно сприймати те чи інше явище / епоху з усією його цілісністю, потрібно детально розглянути його коріння в минулому, відповісти на питання: "А ось чому ж, власне, склалася така ситуація?" За фактом, до ХІХ в. ніхто особливо і не ставив перед собою такими питаннями – будь-яке явище з минулого найчастіше описували тільки наративним методом. Коли розглядали якусь епоху, її розглядали так, як якщо б вона була не зовсім реальною, як якщо б вона була підвішеною в повітрі, зовсім не замислюючись про її коріння, про причини, про тих факторах, які зробили цю епоху саме такий, якою вона є. Без розуміння особливості раннереспубліканської історії Риму і особливо без висвітлення подій ІІ ст. до н. е. вивчення військової реформи Гая Марія представляється неможливим.

Дуже важливе місце в історичному дослідженні займає порівняльний метод, або ж метод компаративного аналізу. Розуміння обстановки, що

склалася в Римі на кінець II ст. до н. е. неможливо без проведення різних аналогій – як і між Римом і деякими іншими державами Середземномор'я того часу, так і між різними аспектами життя в самої Римської імперії (між економічної і військової, наприклад і т.д.) Системний метод не менш важливий для дослідження. Він покликаний розглянути якусь систему і зацентувати на внутрішніх зв'язках її елементів між собою. Застосування цього методу є дуже корисним, оскільки в дослідженні детально розбирається як і структура римської армії як системи в кінці II ст. до н. е. Без розуміння феномену римської армії того часу як цілісного явища неможливим є і виконання мети, поставленої в дослідженні.

Таким чином, всі перераховані вище історичні методи дуже допомагають наблизитися до мети дослідження, поставленої на початку роботи.

Розділ 1

Римська армія у II ст. до н. е. Передумови реформи.

До головного чиннику, що в наприкінці привів до реформи Марія, слід віднести кризу Римської армії зокрема і глибоку системну кризу Римської республіки взагалі. Коли якась певна система переживає кризу, це ясно говорить про те, що ця система потребує змін, і рано чи пізно ці зміни будуть проведені. Зміни ніколи не відбуваються занадто несподівано, якими різкими вони не були: їм завжди передують якісь ідеї, якісь накопичені протиріччя, якісь певні події і дії, і якщо гарно подумати, то передумови будь-яких революцій або реформ можна простежити дуже глибоко.

З огляду на особливості розвитку Римської держави у період, що розглядається – у II ст. до н. е., треба відзначити, що тоді воно знаходилося на переломному моменті своєї історії. Римська держава до цього часу хоч ще і зберігала республіканський лад, але в ній вже простежувалися певні тенденції до встановлення одноосібної влади. І це було цілком природньо – із просто сильної регіональної держави Рим поступово перетворювався на загальносередземноморського гегемона, захоплюючи все нові і нові території. Як закономірний наслідок – старий, республіканський життєвий устрій вже не відповідав сформованим реаліям; з огляду на те що Рим був пристосований до управління містом-державою, *civitas*, він був вже не в змозі повноцінно інтегрувати нові території до складу держави – це гарно видно на прикладі того, що завойовані міста Італії де-юре не входили до складу Римської республіки – вони лише отримують статус її союзників.

1.1. Загальне становище Римської Республіки у II ст. до н. е.

Неспроможність республіканського державного ладу повноцінно забезпечити подальший нормальний розвиток Риму відбивалася на всіх сферах його життя і не могла не оминати також і армію. Римська армія в той час комплектувалася за принципом народного ополчення, яке вже попросту не могло нормально функціонувати в нових умовах постійних завоювницьких війн. Потреба в постійній армії на противагу громадянському ополченню була ясно видно вже під час Другої Пунічної війни (218-204 рр. до н. е.), а подальші завоювницькі війни в Іберії, в Малій Азії, на Балканах, в Греції тільки посилили цю потребу. У легіонах могли служити тільки *cives optimo jure* – тобто, повноправні вільнонароджені громадяни. *Cives minuto jure* – громадяни, які не мали політичних прав, відповідно, не могли і служити в армії¹. У цих умовах банально починало бракувати людей. Набір нових воїнів стає надзвичайно важким завданням – так, відомий військовий історик Сміт навіть охрестив стан тодішньої армії "перманентною мобілізацією", оскільки почастишали випадки затримки демобілізації чинного складу армії, щоб уникнути нових безрезультатних наборів². Часом такі дії уряду призводили до активного опору населення – і як наслідок, деяких консулів могли навіть піддавати арешту за надмірно суворі дії щодо населення при наборі – населення часто скаржилося народним трибунам в разі якщо їм здавалося, що консули перевищують свої повноваження. Примітним є свідощтво Тита Лівія, яке так характеризує події в Римі в 169 р. до н.е. – "Поскольку из-за войны с Македонией воинский набор требовал больше забот, чем обычно, консулы стали обвинять перед

¹ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование. С. 87.

² Matela M. «Reforma Mariuszów». Jej geneza i tło społecznohistoryczne / Przemysław Matela // Scripta Minora III. Aetas Imperatoria / editores : Leszek Mrozewicz, Kazimierz Ilski. – Poznań : Instytut historii UAM, 1999. – S. 110.

сенатом простой народ: даже молодые-де люди уклоняются от призыва.”¹: А в 149 році, під час воєн в Іберії, консули були змушені і зовсім провести набір за жеребом – “Так как многие жаловались, что консулы несправедливо записывают в войска и некоторых лиц зачисляют в более лёгкие походы”². Разом з тим, тривалі завоювальні війни створили новий тип солдат – загартованих в боях ветеранів, які за характеристиками були вже ближче до професійних воїнам, ніж до звичайного цивільного ополчення. Сенат явно розумів це і тому всіляко заохочував участь ветеранів в війнах – але знову ж таки – проблема нестачі кадрів явно відчувалася.

Але чому ж усе-таки селяни не хотіли йти на війну? Адже повинна ж була бути якась причина, крім банального страху бути убитим. Якщо подумати з погляду звичайної логіки – коли Рим був містом-державою з досить обмеженою територією, то у селянина дійсно був привід відображати, скажімо, чергове вторгнення вольсків або будь-якого іншого племені по чисто прагматичних причин – війна була в безпосередній близькості від самого селянина, загарбники, або ж, навпаки, сусіди, на яких Рим йшов війною, просто були загрозою безпосередньо самому селянинові і його сім’ї. А який резон йти воювати в далеку Іспанію або Малу Азію? Тамтешні жителі, можливо, і були потенційною загрозою для звичайного римського хлібороба, але все-таки, чи можна порівнювати ступінь вихідної від них загрози з постійними нападами найближчих сусідів на Рим в епохи царів і ранньої республіки? Але були і ще причини, крім цієї. Головним чином – рядовому селянинові війна була не вигідна з економічних причин: адже довга розлука селянина зі своїм господарством незмінно загрожувала розоренням останнього³. Якщо додати до цього ще й податки на ведення воєн (*tributum*)⁴, то факт того, що війна сприяла зuboжіння селян, не підлягає сумніву⁵. Як

¹ Тит Ливий. XXXIII. 14.

² Аппиан Александрийский. Римская история. VI, 48.

³ Matthew C.A. On the Wings of Eagles...P.10.

⁴ Mersing, K. M. The War-tax (*Tributum*) of the Roman Republic: A Reconsideration", *Classica et Mediaevalia*, Museum Tusculanum, Vol. 58. P. 215.

⁵ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима...С. 114.

наслідок зубожіння, селяни переставали проходити в армію по майновому цензу і, таким чином, утворювався якесь замкнуте коло. Звичайно ж, правлячі кола розуміли всі ці проблеми і, звичайно ж, ще до Марія були спроби вирішення цих проблем – протягом усього II ст. до н. е. були введені такі заходи, як збільшення грошових нагород воїнам, обдарування ветеранам земельних наділів, зниження цензу¹. Однак всі ці зміни були найчастіше спорадичними, вони не мали якогось системного характеру, і вони не змогли подолати ключову проблему римської армії. Ще Тиберій Гракх намагався вирішити не так соціальні проблеми, як це часто стверджують, а головним чином проблеми армії – шляхом вилучення з оренди громадської землі у найбільших орендарів, щоб обмежити зубожіння сільського населення і хоч якось збільшити соціальну базу для армії – проте, прекрасно відомо, яким сумним чином цим сподіванням судилося закінчитися². Чим більше Рим воював – тим більші території він приєднував, і тим більше збільшувалася дистанція ведення воєн, тим більше збільшувалася потреба в професійній армії, тим більше людей потрібно було для війни.

Ще однією проблемою для римської армії була проблема вищого командування. Як і саме військо, так і його командири обиралися ще за старими, республіканським принципами. Влада постійно змінювалася в Римі – і відповідно, в армії теж постійно змінювалася влада. Керівництво армією здійснювали постійно змінювані консули. Іноді це приносило позитивні плоди – так, свого часу, саме обрання Квінта Фабія Максима консулом, який обрав тактику війни на виснаження військ Ганнібала, зіграло ключову роль у Другій Пунічній війні і врятувало Рим³. Однак історія знає безліч прикладів, коли саме розбіжності між консулами і їх некомпетентність приводили Рим до катастроф – і одним з найяскравіших таких прикладів є приклад все тієї ж Другої Пунічної війни, а конкретно – битва при Каннах, коли саме

¹ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима...С. 114.

² Scullard H. H. From the Gracchi to Nero: A History of Rome 133 BC to AD 68. — 5th ed. — London; New York: Routledge, 2011. — P. 22.

³ Broughton T. Magistrates of the Roman Republic. — New York, 1951. — P. 256.

розбіжності між Луцієм Емілієм і Терренцієм Варроном стали одним з головних чинників, що врешті-решт призвели до перемоги Ганнібала¹. Окрім вищезгаданої проблеми, під час кожної великої війни для більшої зручності в управлінні армією римляни були фактично змушені порушувати свій же продиктований республіканським характером римської держави принцип колегіальності, і командування отримували особи, які не мали на це формального права, часто були випадки перевищення командувачами своїх обов'язків². Фактично, логічно зрозуміло, що коли в армії був один командир, це незрівнянно краще впливало на її боєздатність, це було досить зручно в організаційному плані, але проблема полягала в тому, що чим більше командир знаходив влади і повноважень, тим сильніше ставала загроза республіканським традиціям Риму. Поряд з цим відзначається занепад серед аристократії інтересу до військової справи: наприклад, у такий спосіб характеризує ситуацію під час війни з Іберія Полібій: “И в самом деле, страх доходил до того, что на должность военных трибунов не объявлялось достаточного числа кандидатов и некоторые места остались незанятыми, тогда как раньше желающих занять эту должность являлось в несколько раз больше, чем сколько требовалось: равным образом выбираемые консулами легаты, которые должны были сопровождать военачальника, отказывались следовать за ним. Самое худшее было, однако, то, что молодежь уклонялась от военной службы под такими предложениями, которые стыдно было бы назвать, непристойно проверять и невозможно опровергать.”³ Таким чином, можна зробити висновок, що внаслідок втрати аристократією інтересу до військової справи утворювався дефіцит в складі вищого командування. Але яким чином цей дефіцит поповнювався? Найчастіше це відбувалося шляхом піднесення полководцями деяких талановитих сотників – саме це і малося на увазі, коли йшлося про те, що “командування отримували особи, які не

¹ Тит Ливий. История Рима..., 1989, XXII. 39.

² Егоров А.Б. Социально-политическая борьба в Риме в 80-е годы I в. до н. э. (к истории диктатуры Суллы) / Алексей Егоров // Социальная борьба и политическая идеология в античном мире : межвуз. сборник / под ред. проф. Э.Д. Фролова. – Л., 1989. – С. 115.

³ Полибий. XXXV. 4.

мають на це формального права". Часті випадки, коли як раз-таки саме більш низові командири – центуріони, мали і значний бойовий досвід і володіли витримкою і дисципліною¹. Все це незмінно вело до збільшення ролі окремої особистості, полководця, в війську. Таким чином, всі перераховані вище факти явно вказують на виниклу необхідність реформування структури римського війська і його професіоналізації.

Саме це є ключовим чинником, що пояснює, що вже в другій половині II ст. до н. е. військові невдачі Риму почастишали. Яскравим прикладом цього можуть послугувати події 137-133 рр. до н. е. Цілих 5 років римські війська безуспішно намагалися придушити повстання жителів іспанського міста Нуманцій – не в останню чергу через те, що армією управляли безпринципні, корисливі полководці, що отримали свої посади завдяки товстими гаманцями, а не військовим вмінням. Повернути військам дисципліну і придушити заколот вдалося тільки з передачею командування Сціпіону Еміліану².

II століття до н. е. стало для Римської республіки часом надлому. Ключова проблема полягала в тому, що Римська держава фактично перетворювалася в імперію, включала до свого складу все нові і нові народи, але офіційно вона зберігала республіканський лад, що не могло не породити масу протиріч. Такий конфлікт між дійсністю і традиціями поступово ставав все гострішим і гострішим, і відбивався в усьому. Основа стабільності держави, основа завдяки якій еліти зберігають свою владу – це сильна армія. У II ст. до н. е. армія перестала виконувати свої функції так надійно, як раніше, і тому її кризі було приділено стільки уваги в цьому розділі. Події в Іберії – відмінний приклад того, що якусь ефективність армії в епоху пізньої республіки могла надати вже не сама система, що не сама її організація, а лише окремі

¹ Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в Античном Средиземноморье / Тимур Евсеенко. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – С. 235-236.

² Симон, Г. Войны Рима в Испании 154-133 гг. до н.э./ А.В. Короленков. – СПб.: «Гуманитарная Академия», 2008. – С. 5.

особистості. Деградовану армію міг на час рятувати хіба що особі фактор, особистий ентузіазм і талант якого-небудь полководця. Дана проблема якраз буде розглянута більш детально в наступному параграфі.

1.2. Криза римської армії.

Щоб краще зрозуміти мотиви і значення реформи Марія, слід дещо детальніше розглянути безпосередню структуру римської армії, і принципи набору в неї, що діяли до цього, і ті проблеми, які з цього випливали. Щоб потрапити в армію, громадянину необхідно було володіти власністю як мінімум в 3500 сестерціїв і бути членом п'ятого класу перепису або вище, тобто бути платником податків (*adsidui*)¹. Однак, навіть просто мати такий дохід, щоб повністю бути повноцінним воїном, було недостатньо. Найбідніші з тих, хто входив в даний майновий ценз – громадяни 5 класу, ставали велітами – металіниками дротиків, які обстрілювали противника на початку бою, щоб посіяти там дезорганізацію перед основною частиною боя. Іншої зброї вони часто не мали, тому що не могли собі його дозволити, так само як і обладунки. Разом з тим, Г. Дельбрюк вказує, що веліти були, з іншого боку, денщиками більш заможних воїнів, а також займалися питаннями продовольства і постачання². Таким чином, якщо воїни одночасно виконували функції і слуг, і обозних, то це свідчить про досить низький професіоналізм армії, де між її учасниками ще не зовсім чітко розділені функції.

¹ Southern, Pat (2007). *The Roman Army: A Social and Institutional History*. Oxford: Oxford University Press. P. 92.

² Дельбрюк, Г. *История военного искусства в рамках политической истории*. — СПб.: Наука, 1999. — Т. I. С. 303.

Вище велітів за своїм становищем були гастати – громадяни 4-го класу. Ці воїни вже могли дозволити собі обладунки, правда досить легкі, також скутум, були озброєні гладіусами і пілумами. Хоча ці воїни були за фактом, чимось середнім між легкою і важкого піхотою, в бою вони виконували функції саме важкої піхоти – вони ставали на передовій, утворюючи першу лінію маніпули, і брали більшу частину удару на себе, прикриваючи загони, які були вище за майновим цензом і мали краще озброєння¹. Таким чином, можна було також говорити про недостатньо ефективне використання даного виду військ – серед гастатів, зважаючи на зазначені причин спостерігалася досить висока смертність на поле бою, що, з практичної точки зору, частково виправдовувалося їх досить великою кількістю і доступністю в порівнянні з принципами та тріаріями.

Принципи були громадянами 3-го класу, що так само як і гастати, були озброєні гладіусами і пілумами, однак, на відміну від гастатів, їх броня була більш досконалою: часто, крім того ж щиту-скутуму, вони були одягнені в кольчугу, тоді як гастати задовольнялися лише нагрудними пластинами². Незважаючи на те, що принципи були бійцями краще захищеними і, здавалося б, мали б бути нести на собі основну частину тягаря бою, тактика римської армії аж до Марія була досить своєрідною: принципи часто утворювали собою другу лінію маніпули, стояли позаду гастатов і вступали в бій тільки в екстрених випадках, змінюючи гастатов, якщо вони не могли впоратися з натиском ворога³. Втім, тема щодо зміни ліній є досить дискусійною у військовій історіографії: так, Г. Дельбрюк наполягав на тому, що дані маневри неможливо проводити в умовах напруженого бою, критикуючи Тита Лівія і звинувачуючи його в некомпетентності в питаннях війни⁴. Інший дослідник, А. Жмодіков, однак, привів посилання на Цезаря,

¹ Southern, Pat (2007). The Roman Army: A Social and Institutional History. Oxford: Oxford University Press. P. 92.

² Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 127.

³ Тит Ливий. История Рима..., 1989, VIII, 8, 12.

⁴ Дельбрюк Г. История военного искусства. Т.I. С.245.

який, теж, як і Лівій, вказував на успішне застосування даного маневру¹. Виходячи з цього факту, Жмодіков порівняв свідчення античних авторів і, проаналізувавши працю Дельбрюка, зробив висновок, що зміна ліній все-таки могла проводитися, але це був нешвидкий процес і проходив він зазвичай в декілька стадій². Отже, що з цього випливає? Звичайно ж, було б занадто радикально заперечувати будь-яку можливість проведення даного маневру – наявність вказівки на зміну ліній під час бою не тільки у Тита Лівія, а й у Цезаря залишає мало сумнівів. Однак, з іншого боку, даних свідчень не вистачає і для того, щоб говорити про повсюдне використання цього прийому – найімовірніше, даний прийом можна було цілком безперешкодно здійснити в метальному бою, але на стадії ближнього бою виконати його вже практично неможливо³. Так чи інакше, незважаючи на всі дискусії, можна зробити однозначний висновок: в домаріанській римській армії традиційний маніпулярний бойовий порядок не давав принципам ефективно використовувати всі свої можливості і суттєво пов'язував їх свободу дій і активність на поле бою.

Ще краще недостатню ефективність домаріанської армії добре ілюструє приклад тріаріїв. Тріаріями ставали громадяни першого класу, це були прекрасно екіпіровані важкі піхотинці, які до того ж до мечів і пілумами, мали при собі довгі списи і могли утворювати фалангу⁴. Незважаючи на своє прекрасне озброєння, тріарії в звичайному бою не використовувалися – крім того, що вони запобігали можливий удар кіннотою з тилу, вони утворювали собою третю лінію маніпули. Стоячи позаду гастатів і принципів, тріарії вводилися в битву тільки в крайньому випадку, якщо гастати і принципи не могли впоратися з ворожою піхотою⁵. Цю особливість добре відображає відома римська приказка: "Справа дійшла до тріаріїв" (*res ad triarios rediit*),

¹ Caes. B.G. I,25; II,23; VI,8; VII,62. B.C. III,46; III,92-93.

² А. Л. Жмодіков — Тактика римской пехоты IV—II веков до н. э. *Para Bellum!* №4, 1998, с. 4-13.

³ Там же. С. 12.

⁴ Тит Ливий. История Рима от основания города. Том I. Изд-во «Наука» М., 1989. С. 372.

⁵ Там же. С. 372.

коли малося на увазі, що ситуацію можна врятувати тільки крайніми заходами. Ставити настільки добре озброєний загін в тил тільки заради утримання і зберігати його на крайній випадок – запасливо, скупко і обережно, така тактика дуже відповідає реаліям невеликого міста-держави, який повинен берегти своїх кращих громадян, але це не є ефективним з точки зору саме бойової доцільності – тріарії могли б впоратися з ворожими загонами набагато краще і швидше гастатів і принципів. До того ж, як розумно зазначає Дельбрюк, тріарії у військовому мистецтві були бійцями вельми недосвідченими – а яким би чином вони взагалі набрали досвід, якщо їх участь в битвах був обмежений крайніми випадками¹? До слова – прикладом того, що римляни не навчилися в повній мірі користуватися перевагами важкої піхоти, є також факт того, що якщо в більш ранні часи тріаріїв дійсно щадили, то потім їх досить часто висували з задніх рядів на фланги або ж їм знаходили застосування на поворотах в сторону противника – як раз-таки там вони і потрапляли на найбільш загрозливі місця, де вони несли страхітливу кількість втрат². Взагалі, звісно, є якась логіка в тому, що елітні загони повинні зберігатися для крайніх випадків. Однак, хіба не є факт того, що до II ст. до н. е. римляни не змогли створити дійсно боєздатну елітну важку піхоту, яка регулярно б брала участь в боях і таким чином набирала б безцінний для воїнів досвід, доказом того, що армія переживала кризу і потребувала змін? Особливість будь-якої імперської армії полягає якраз в наявності великої кількості боєздатних елітних бійців, які регулярно беруть участь в боях. Вершниками були зазвичай представники фінансової аристократії, які могли собі дозволити коня. У римській армії, кавалерія зазвичай не грала скільки-небудь значної функції: в бою вершники виконували функції легкої кавалерії і їх завданнями були розвідка, знищення

¹ Дельбрюк Г. История военного искусства. Т.I. С. 252.

² Там же. Т.I С. 252.

стрільців і переслідування переможених загонів¹. Втім, цілком може бути, що справжня роль кавалерії в римській армії применшується.

Слід зробити висновок і ще раз чітко і ясно з'ясувати, яким же чином всі ці загони взаємодіяли между собою і в чому покладався базовий принцип організації римської армії? Основною бойовою одиницею римської домаріанської армії була маніпула. Маніпула зазвичай складалася з 60, 120 або ж 150 чоловік². Маніпулі представляли собою колоноподібні побудова, що утворювали лінії. Зазвичай маніпула складалася з трьох ліній, які будували в вищеописаному порядку. Як зазначає Дельбрюк, в маніпулі велика частина піхоти призначалася лише для затикання розривів в першій лінії³. Маніпула, незважаючи на це, представляла собою багато в чому досить добре організовану бойову одиницю і до пори до часу вона дозволяла римлянам легко здобувати перемоги над варварами. Навіть будучи оточеною з усіх боків, маніпула не могла бути знищена швидко і, будучи досить стійкою бойовою одиницею, могла довго утримувати ворога на місці, просто оточуючи себе щитами з усіх боків. Слід сказати, що величезний щит легіонера, хоч і мало би в чому міг допомогти йому в сутичці один-на-один, в строю якраз-таки надійно його захищав і легіонер у такому випадку був вразливим лише для колючих ударів зверху, або ж якщо сам бив на відповідь, а тим часом противник, який навіть якби і проник крізь проміжки, міг бути просто закиданий дротиками принципів, що зазвичай були прикріплені до внутрішньої сторони щита в кількості семи штук. Таким чином, противник сам потрапляв під вогонь, не маючи абсолютно ніякого захисту від флангового вогню⁴. Ця більш розрахована на оборону тактика знаходить своє продовження і в більш пізні часи. Втім, куди страшніше для маніпули був

¹ Денисон Д. Т. История кавалерии. Вооружение, тактика, крупнейшие сражения / под ред. Е. Л. Шведовой; пер. с англ. С. В. Федорова. — М.: Центрполиграф, 2014. — С. 40.

² Дельбрюк Г. История военного искусства. Т. I С. 303.

³ Там же. С. 303.

⁴ Жмодиков А. Л. Тактика римской пехоты IV—II вв. до н. э. «Para Bellum!», № 4, 1998

прорив фронту і подальша за ним "поламка строю" – все це закінчувалося різаниною, і Канни можуть послугувати чудовим прикладом цього¹. Втім, в бою у маніпули були і свої очевидні мінуси. Маніпула, будучи занадто малою, практично не була самостійною тактичною одиницею, і проти скажімо, раптового натиску кавалерії із засідки, з флангу, з тилу або з боку була абсолютно безпорадною².

Таким чином, домаріанська римська армія з її маніпулярною тактикою хоч і була досить дисциплінованою і представляла собою грізну силу, яка дозволяла Риму здобувати численні перемоги як над неорганізованими полчищами варварів, так і над більш організованими арміями на кшталт ополчень італійських міст-держав, і навіть над чудово організованою карфагенською армією, все ж мала певні недоліки. Хоч у II ст. до н. е. в ній вже і були певні елементи професіоналізації, вона все-таки ще була недосконалою, і сильно залежала від республіканського соціально-політичного устрою Римської держави. Це була ще не та непереможна імперська армія, військова машина, що перемагає усіх при будь-яких умовах. І у кінці II ст. поразки полетіли одна за іншою.

Як тільки армія була зібрана, консул вів її в бій. Як можна собі уявити, не всі обрані консули були майстерними керівниками армії. Наприклад, у 113 р. до н.е. консул Гней Папірій Карбон зазнав поразки при Нореї, при вторгненні кімврів і тевтонів³. Головною причиною поразки консула стала непродуманість дій: він завів величезну 30-тисячну армію в ліс. Вищеописані проблеми римської армії з гнучкістю в умовах великої армії, а також факт того, що бій в лісі був більш звичним для варварів, ніж для римлян, і привели римську армію до краху. Згодом ще однієї поразки від кімврів зазнав в 109 р. до н.е. інший консул – Марк Юній Сілан⁴. Але це було ще не найстрашніше.

¹ Там же.

² Дельбрюк Г. История военного искусства. Т. I. С. 304.

³ Аппиан Александрийский. Римская история: Пер. с греч. — М.: «Издательство АСТ», «Ладомир», 2002. XII.

⁴ Луций Анней Флор. Эпитомы // Малые римские историки. — М.: Ладомир, 1996. I, 38, 4.

Найжахливішу поразку римляни зазнали знову-таки від варварів, в 105 р. до н.е., при Араузіоні, в якому консули Квінт Сервілій Цепіон і Гней Маллен Максим втратили від 80 до 120 тис. чол.¹

Загалом, за кількістю програних поразок за такий невеликий проміжок часу видно, що римська армія дійсно зазнавала не найкращі часи. Набори з кожним роком проводилися все важче: населення зростало, і більшість людей вже просто не потрапляло в майновий ценз. Як наслідок, війська постійно недокомплектовувалися. Також дуже сильно впала дисципліна в армії: солдати займалися несанкціонованими грабежами, дезертирували або навіть переходили на бік ворога. Про командний склад зовсім можна сказати мало позитивного – процвітала корупція, пияцтво, розпуста. Кращу характеристику римської армії того часу дає Саллюстій, описуючи то військо, яке отримав Метелл на початку Югуртинську війни: “...Но когда он прибыл в Африку, проконсул Спурий Альбин передал ему войско бездействующее, утратившее воинский дух и выносливость в опасностях и лишениях, на словах более храброе, чем на деле, склонное грабить союзников и само страдавшее от грабежей, чинимых врагами, не знавшее ни дисциплины, ни порядка. Поэтому у нового полководца было больше тревог из-за дурных нравов солдат, чем надежд, связанных с их многочисленностью. Метелл все-таки решил...приступить к военным действиям лишь после того, как восстановит в войске прежнюю дисциплину. ...Но лагерей не укрепляли и ночных часовых не выставляли, как того требовал воинский устав. Всякий покидал знамена по своему усмотрению; бродячие торговцы днем и ночью слонялись среди солдат и, бродя, опустошали поля, врывались в усадьбы, захватывали, споря между собой, добычу – скотину и рабов и выменивали на них у купцов привозное вино и другие товары; кроме того, солдаты продавали зерно, отпускавшееся им казной, и покупали себе хлеб на каждый день. Словом, это войско страдало всяческими пороками лени и разврата,

¹ Моммзен Т. История Рима. Т. 2. От битвы при Пидне до смерти Суллы. Гос. социально-экономич. изд-во, Москва, 1937. С. 169.

какие только можно назвать или себе представить, а также и многими другими.¹” Таким чином, Саллюстій тут (та й взагалі на всьому протязі свого твору) підкреслює, що головною причиною невдач римської армії було падіння моралі.

Жахливі поразки від варварів, фактично, були лише передумовою до кульмінації кризи. І цієї кульмінацією стала Югуртинська війна. Югуртинська війна почалася взагалі як громадянська війна в напів союзній-напів васальній по відношенню до Риму Нумидії, і ніхто не припускав, що вона розростеться до таких масштабів, як це сталося. Прологом до війни послужив розділ Римом Нумидії між двома ворогуючими братами – свавільним і прагнучим до незалежності Югуртою і більш проримським Адгербалом. Югурта був незадоволений розділом і, прагнучи повної влади над Нумидією, знову напав на Адгербала². Рим був незадоволений конфліктом, проте, не бажав вступати у військовий конфлікт через недавню поразку від варварів при Нореї, і замість цього волів використовувати дипломатію, направивши до Югурти послів. Втім, послі нічого не добилися, і є ймовірність, що Югурта просто підкупив їх³. Таким чином видно, що криза пронизувала не тільки армію, але і всі структури римського суспільства - все було між собою взаємопов'язано. Через неефективних результатів римської дипломатії з одного боку, і завдяки силі Югурти, з іншого, йому вдалося об'єднати Нумидію під своєю владою. Після нетривалих успішних військових дій консула Луція Кальпернія Бестії з Югуртою було укладено мир на раптово підозріло сміховинних умовах, що дало привід звинуватити консула і багатьох представників знаті в корупції⁴. Незабаром після того, як Югурта побував на допиті в Римі, де він був повинен видати винних у корупції (не давши там, однак, ніяких цінних відомостей, згідно Саллюстію, оскільки тут

¹ Саллюстій. Югуртинская война. М.: Ладомир; “Издательство АСТ”», 1999. 44.

² Саллюстій. Югуртинская война. 6-12.

³ Саллюстій. Югуртинская война. 16. 3-8.

⁴ Там же. 33-34.

знову свою роль зіграла корупція¹), і втік звідти², повернувшись назад в Нумідію, знову вибухнула війна.

Командування дісталось консулу Спурію Постумію Альбіну³. Поспіх – Альбін повинен був бути присутнім на майбутніх виборчих коміціях, не дав Альбіну розгромити Югурту, який, прекрасно діючи за обставинами, навмисно затягував війну, і врешті-решт Альбін був змушений передати командування легату, своєму братові Авлу Постумію Альбіну. Втім, Авл виявився командиром не вищого класу – він вже незабаром був захоплений Югуртой зненацька і потім звільнений в обмін на укладення миру⁴. Римська армія в черговий раз була нечувано принижена – війська великого *aeterna urbs* виявилися легкою здобиччю якогось варвара-нумідійця, що викликало масу обурень в Римі.

Вести дії проти Югурти в 109 р. до н.е. доручили новообраному консулу Квінту Цецилію Метеллу. Метелл мав славу досить принципової, чесної і обдарованою людини. Він швидко зумів відновити дисципліну в війську, описаний Саллюстієм плачевний стан якого вже був наведений вище⁵. Метелл зміг домогтися деяких успіхів у війні, розграбувавши більшу частину країни і, здавалося б, зламавши дух нумідійцев, однак Югурта був занадто обдарований і наполегливий, щоб на цьому здатися – він вирішив перейти до партизанської тактики ведення війни⁶. І тут свою лепту в те, що відбувається внесли політичні інтриги. Метелл був одним з найвідоміших оптиматів, і цим вирішили скористатися вершники і популярі, звинувачуючи його в затягуванні війни, крім цього, в армії також зростало невдоволення⁷. Таким чином видно, що неспроможність римської армії адекватно реагувати на дійсність до цього часу була вже такою, що вона не могла здобути швидко

¹ Там же. 33-34.

² Тит Ливий. История Рима от основания города. Том III. Периода книги 64.

³ Münzer F. Postumius 45 // Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. — 1953. — Bd. XXII, 1.

⁴ Ibid. Bd. XXII, 1.

⁵ Саллюстий. Югуртинская война. 44.

⁶ Саллюстий. Югуртинская война. 52.

⁷ История древнего Рима / Анатолий Бокщанин, Василий Кузицин. – М. : Высшая школа, 1971. – С. 174-175.

перемогу над ворогом, що поступається якісно і кількісно (нехай і в умовах кращого знання місцевості ворогами) навіть під командуванням досить обдарованого і компетентного як полководця Метелла.

Якщо проаналізувати розповідь Саллюстія про Югуртинську війну, можна зустріти ще один важливий факт, що свідчить про дисциплінарну кризу римської армії: багато більш заможних легіонерів, які могли собі дозволити зайві витрати, користувалися послугами слуг або ж використовували в'ючних тварин для багажу¹. Про те ж саме ж заявляє і Плутарх². Ця обставина, як не важко здогадатися, свідчить про те, що обоз для римської армії став тяжким вантажем, значно сповільнювало її рух, крім того, величезні обози ставали легкою здобиччю для противника.

Тим часом, незручним для Метелла становищем скористався його легат - Гай Марій. У 107 р. до н.е. популярними і вершниками він був обраний консулом, і саме йому доручили подальше ведення бойових дій. Буде примітно поглянути на деякі характеристики, дані Гаю Марію Плутархом: “Совершив там немалые подвиги и со славой сражаясь во многих битвах, Марий и не думал приумножать этим славу Метелла”³, “А для римских солдат самое приятное - видеть, как полководец у них на глазах ест тот же хлеб и спит на простой подстилке или с ними вместе копает ров и ставит частокол. Воины восхищаются больше всего не теми вождями, что раздают почести и деньги, а теми, кто делит с ними труды и опасности, и любят не тех, кто позволяет им бездельничать, а тех, кто по своей воле трудится вместе с ними. Делая все это, Марий быстро стал любимцем войска и наполнил всю Африку, а затем и весь Рим славой своего имени”⁴.

Як вже було відмічено, сильна армія – основа, яка скріплює державу, гарант його стабільності. Якщо зробити якийсь загальний висновок по

¹ Саллюстий. Югуртинская война. 45.

² Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий. 13.

³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий. 7.

⁴ Там же. 7.

параграфу, то варто сказати, що римська армія в другій половині II ст. до н. е. не те, що б стала зовсім слабкою – немає, Римська держава досі розширювалася, армія досі здобувала перемоги, але от якою ціною ц відбуватися і наскільки тут велика була роль самої армії як цілісної і добре працюючої системи, а не роль окремих особистостей, яких ставало все менше і менше? Римська армія явно потребувала змін. Рим ставав імперією за своїм духом і армія також мала б бути імперською. Весь II ст. до н. е. можна побачити передумови до цього, і ключову ознаку – зростання ролі окремої особистості, яка у важкі моменти рятувала Рим і вела армію до перемог. Якщо в першому параграфі більш детально розглядалися більш загальні тенденції розвитку Римської держави в тісному зв'язку з кризою римської армії, то в другому параграфі куди більшу увагу було приділено конкретики: аналізу особливостей маніпулярної бойової тактики і її актуальності в II в. до н.е., а також конкретних подій кінця II ст. до н. е. – вторгнення німців з півночі і Югуртинську війні. Загальна криза II ст. до н. е. дозволила цим подіям статися, а ці події в кінці кінців і стали спусковим гачком для подальших змін; ці події і змусили Гая Марія почати масштабну реформу римської армії.

1.3. Соціально-економічні передумови реформи.

Хоч реформа Гая Марія і була переважно військової, все ж вона не могла не здійснити певний вплив на соціально-економічне життя Риму, вона була покликана вирішити вже накопичені протиріччя в суспільному житті Римської республіки, а коріння ж цих протиріч варто шукати в самому устрої Римської республіки і в її значній соціально-економічній кризі, що вибухнула в II в. до н. е.

Першою великою спробою розв'язати кризу були реформи Гракхів. Багато дослідників відзначають, що саме 134 р. до н.е. – рік, коли Тиберій Семпроній Гракх став народним трибуном, став початком активної фази кризи пізньої республіки^{1 2 3}. Багато античні автори також дотримуються цієї точки зору. Так, наприклад, Веллей Патеркул пише про події 134-133 рр. до н. е. : “Таким было в Риме начало эпохи гражданских кровопролитий и безнаказанных убийств. С этого времени закон был подавлен силой и могущественный занимал первое место, разногласия между гражданами, ранее смягчавшиеся уступками, теперь стали разрешаться оружием и войны начинались без каких-либо основательных причин, – из-за выгоды, какую они могли принести.”⁴ Але ж у чому, власне, була криза?

Постійне розширення Римської держави, зростання його території, приводили до збільшення площі доступних придатних до землеробства земель. Особливо багато земель, наприклад, було конфісковано римлянами в покарання у італіків, які були союзниками Карфагена, після Другої Пунічної війни⁵. Ці землі передавалися в *ager publicus*, тобто громадський земельний фонд, після чого їх привласнювали багаті рабовласники-патриції, або ж отримували обезземелені римські переселенці. Але землі не були нескінченними. В результаті привласнення землі патриціями, врешті-решт, без землі виявлялися і союзники-італіки і велика кількість власне римських громадян. В результаті землевласники здавали цю землю в оренду за плату, і могли силою зганяти селянина за несплату. Примітно, що досить широке поширення мала практика позбавлення орендаря землі під час служби останнього в армії⁶. Подібний розподіл *ager publicus* породжував соціально-економічна нерівність, викликаючи почуття глибокого незадоволення у

¹ Harriet I. Flower, ed., The Cambridge Companion to the Roman Republic. P. 89

² B. Spaeth (1996). The Roman Goddess Ceres. P. 73.

³ Моммзен Т. История Рима. — Т. 2 С. 339.

⁴ Веллей Патеркул. Книга II. 3.

⁵ Нечай Ф. М. Рим и италики. — Мн.: Издательство Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР, 1963. — С. 169.

⁶ Моммзен Т. История Рима. — Т. 2. С. 331.

італіків і у бідних громадян Риму. Відповідно до думки Нечая, саме ця обставина і можна вважати головною передумовою до реформ Гракхів¹. Втім, навряд чи можна говорити про якусь найважливішу роль саме цієї передумови на тлі інших, не менш важливих передумов, які, проте, усі мають між собою зв'язок.

Крім проблеми нерівного розподілу суспільних земель, можна також відзначити ряд інших соціально-економічних проблем. Знову-таки в результаті зростання Римської держави в Італії II ст. до н. е. був поступово здійснений перехід до товарного господарства від натурального. Замість того, щоб забезпечувати продовольством саму Італію, тепер власники багатьох латифундій вважали за краще орієнтуватися на експорт в інші середземноморські регіони². Також переходу від натурального господарства сприяла спеціалізація регіонів, що почала складатися. Так, зблизнення південних регіонів Італії внаслідок занадто активної землеробської діяльності на нових землях зробило ці землі менш родючими і призвело до того, що новим центром вирощування злакових культур стала Сицилія. Що це означає? Укрупнення сільськогосподарських латифундій незмінно вело до збільшення економічного гніту над незаможними верствами населення і до наростання соціальної напруги. Так, саме вищеперераховані причини привели до Першого Сицилійського повстання³.

Нарешті, потрібно звернутися до ще однієї проблеми, яка також здійснила дуже важливий вплив на діяльність спочатку братів Гракхів, а згодом – і безпосередньо на реформи Гая Марія. Ця проблема впливає з описаної вище соціальної диференціації. Пауперизація римського населення призвела до того, що кількість громадян, які могли подолати необхідний ценз в 4000 асів

¹ Нечай Ф. М. Рим и италики. — Мн.: Издательство Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР, 1963. — С. 169.

² Заборовский Я. Ю. Попытка разрешения аграрного кризиса конца 130-х гг. до н. э. в республиканском Риме (Аграрная реформа Тиберия Гракха): автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук / Я. Ю. Заборовский. — Л., 1967. — С. 7.

³ Gruen E. Roman Politics and the Criminal Courts, 149—78 BC. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. — P. 46-47.

і, таким чином, отримати *ius militae*, сильно впало¹. Відмінним підтвердженням цьому є цензові списки – якщо відразу після Другої Пунічної війни кількість придатних до служби громадян постійно зростала, то в середині II ст. до н. е. воно почало падати. У 131 р. до н. е. ця кількість сягала всього 319 тис. чол. проти 328 тис. в 159 р. до н. е.² - і при цьому не варто забувати, що за цей проміжок часу Рим підкорив значні території, які тепер стало набагато важче утримувати. Вже згадане зниження мотивації римських громадян служити в армії через особисту незацікавленість у війні і неможливості нормально вести господарство призвело до поширення ще однієї практики – багато землевласників свідомо продавали свої наділи. Внаслідок цього вони уникали від остаточного розорення і, разом з тим, закривали собі доступ до служби в армії – відтепер вони не проходили майновий ценз³. Коли держава втрачає можливість нормальної комплектації армії, опори своєї влади – це дуже тривожний знак, який свідчить про кризу соціальної системи в цілому і говорить про необхідність змін. Саме тому логічно стверджувати, що відновлення нормального функціонування римської армії було для Гракхів завданням вельми важливого ступеню, якщо навіть не первісним. Американський дослідник Ернст Бедіан взагалі наполягає на тому, що Гракхів в першу чергу хвилювали саме військові питання, а не соціально-економічні, апелюючи до традиційної римської культури, до римської ментальності, які багато в чому були засновані на війні⁴.

Шляхів вирішити проблему було не так багато. По-перше, можна було знизити майновий ценз для збільшення кількості громадян, по-друге - створити умови для поліпшення економічного добробуту громадян. Незважаючи на те, що одного разу майновий ценз вже був знижений до 11

¹ Gabba E. Republican Rome, the Army and the Allies. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1976. — P. 11–12.

² Моммзен Т. История Рима. Т. 2. С. 69.

³ Gruen E. Roman Politics and the Criminal Courts. P. 48.

⁴ Badian E. Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. — Bd. I.1. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1972. — P. 687.

000 асів під час Другої пунічної війни¹, все ж перший шлях навряд чи допоміг би вирішити проблему – адже справа була не в тому, що громадяни не могли служити в армії. Громадяни скоріше не хотіли служити, у них не було мотивації, і навряд чи зниження цензу призвело б до величезного потоку зацікавлених в службі громадян. Та до того ж, навряд чи все покликані громадяни змогли б себе утримувати і навряд чи сама держава була б у змозі утримувати таку армію. Єдиним вірним шляхом було збільшення добробуту громадян, а зі збільшенням добробуту підвищилася б і їх особиста зацікавленість в службі, і одночасно збільшилися б доходи держави. Саме цим шляхом і вирішує піти Тиберій Семпроній Гракх, будучи обраним народним трибуном в 134 р. до н.е.² Незабаром після свого вступу на посаду Тиберій Гракх запропонував масштабний, революційний за своїм духом законопроект. Його суть полягала в перерозподілі земельної власності. Гракх хотів відновити ліміт, введений народними трибунами Лицинием і Секст ще в 367 р. до н.е.³ – а саме, ліміт на накопичення землі в руках однієї особи. Ліміт, запропонований Тиберієм, становив 500 югерів, максимум ж в руках однієї особи могло зібратися 1000 югерів, за умови, що у нього в родині багато дітей⁴. Якщо у землевласника землі було більше, ніж на встановлений ліміт, і якщо ця земля належала до *ager publicus*, у нього передбачалося відібрати надлишки і роздати найбіднішим селянам. За підсумком кожен селянин повинен був отримати невеликий наділ - близько 30 югерів⁵. Компенсувати збитки великим землевласникам передбачалося платою селянами ренти за користування землею, яка, втім, не була надто значною⁶. Т. Моммзен наполягає на тому, що нові правила передбачали можливість отримання земельної власності італійськими союзниками, але в

¹ Gabba E. Republican Rome, the Army and the Allies. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1976. — P. 11–12.

² Плутарх. Тиберій и Гай Гракхи, 8

³ Тит Ливий. История Рима... VI.35.

⁴ Моммзен Т. История Рима. — Т. 2. С. 336.

⁵ Roselaar S. Public Land in the Roman Republic: A Social and Economic History of *Ager Publicus* in Italy, 396–89 BC. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — P. 233.

⁶ Моммзен Т. История Рима. — Т. 2. С. 336.

цілому це лише припущення, яке не є доведеним фактом¹. Для здійснення реформи було запропоновано створити комісію, яка була наділена значними повноваженнями. Ця комісія могла стати дуже небезпечним інструментом у руках популярів і дозволити їм відібрати у заможних землевласників їх кращі землі².

Примітно, що землі, які планувалося роздати селянам, повинні були стати їх невідчужуваною власністю, і таким чином, спадковим володінням³. Даний факт багато в чому проливає світло на очевидну, на перший погляд, зв'язок між ініціативою Тіберія і реформами Гая Марія. Фактично, ініціатива Тіберія Гракха передбачала створення свого роду широкого прошарку впевненого середнього класу, який в подальшому міг стати дуже хорошою базою для римської армії. Постійне перебування ділянки у власності селянина передбачало те, що у нього завжди буде вистачати доходів, щоб себе забезпечити, а також, щоб проходити майновий ценз, необхідний для служби в армії⁴. Пропозиції Тіберія Гракха викликали масове невдоволення значної частини римського нобілітету⁵. Крім того, що його реформа прямо зачіпала інтереси незадоволених, багатьом його пропозиції і амбіції здавалися ще і передоднем до спроби захоплення Тиберієм влади і перебудови римської держави за монархічним зразком. У підсумку в 133 р. до н.е. Тиберій Гракх став жертвою кривавої розправи з боку противників реформи⁶. Хоч і сам законопроект про реформу вже був прийнятий, якихось дійсно серйозних змін так і не відбулося. Сучасні дослідники сходяться на тому, що число селян, що встигли отримати землю, обмежується не більш ніж 15 тисячами^{7 8}.

¹ Там же. С. 336.

² Сергеев В. С. Очерки по истории Древнего Рима. — М.: ОГИЗ, 1938. — С. 170.

³ Нечай Ф. М. Рим и италики. С. 127.

⁴ Gruen E. Roman Politics and the Criminal Courts, 149—78 BC. P. 50.

⁵ Заборовский Я. Ю. Римский форум и аграрная реформа Тиберия Гракха // Из истории античного общества: межвузовский сборник. — Горький: Горьковский государственный университет, 1986. С. 67.

⁶ Плутарх. Тиберий и Гай Гракхи. 19.

⁷ Roselaar S. Public Land in the Roman Republic: A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396-89 BC. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — P. 252—256.

⁸ Gabba E. Republican Rome, the Army and the Allies. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1976. — P. 6-7.

Тиберію Гракху не вдалося вирішити назрілі проблеми, однак, його діяльність зробила серйозний вплив на подальшу історію Риму. Справу Тиберія було продовжено його братом Гаєм, якому вдалося стати народним трибуном в 123 р. до н.е. Політика Гая також була покликана підтримати дрібне і середнє селянство на шкоду сенатської аристократії, і фактично продовжувала аграрну реформу його старшого брата. Але серед діяльності Гая Гракха аспектом, що найбільш вплинув на реформу Гая Марія є, скоріше, його військовий закон. Згідно Плутарху, Гай Гракх ввів закон, який которий “заботился о воинах, требуя, чтобы их снабжали одеждой на казённый счет, без всяких вычетов из жалования, и чтобы никого моложе семнадцати лет в войско не призывали.¹” Наприкінці, однак, самого Гая Гракха спіткала настільки ж незavidна доля, як і його старшого брата - він був убитий в ході запеклого збройного зіткнення в Римі².

Якщо робити висновок за даними фактами, видається очевидним, що міська культура в Римській республіці у II ст. до н. е. була більш розвиненою, ніж раніше і, відповідно, зростала і саме кількість міського населення. З ростом міського населення росли також і його потреби, і на порядку денному постало справедливе запитання: наскільки республіці вигідно зберігати існуючий стан справ? Невже вигідно і далі зберігати статус-кво соціального конфлікту між городянами і сільськими жителями? Це питання намагалися вирішити різні діячі, і в цю ж категорію варто також включити і Гая Марія, оскільки переважно військова реформа не була позбавлена соціально-економічної і політичної підоснови, певних передумов в суспільному житті Рима. Роблячи висновок з вищевикладеного, констатуємо такі факти: обидва брати були улюблені народом, обидва намагалися проводити серйозні реформи, які були б покликані радикально поміняти існуючий порядок речей, змінити римську економіку, римське суспільство, що водночас означає і зміну армії. Обидва брата також були вбиті за свої дії, а удвох вони склали

¹ Плутарх. Тиберий и Гай Гракхи, 26.

² Плутарх. Братья Гракхи. 38.

цілісний образ реформаторів, що врешті-решт так і не досягли успіху попри всі старання. Цей образ став свого роду символічним провісником нової прийдешньої епохи. Ця епоха стала для Римської республіки епохою великих потрясінь, і це епоха, коли в бурях громадянських воєн було виковано оновлену Римську державу. Діяльність же одного з послідовників Гракхів, оптиматів і homo novus Гая Марія, стала новою віхою в історії Риму. Гай Марій теж був реформатором, але більш успішним, ніж Гракхи, і його діяльність здійснила титанічний вплив на подальшу історію Риму.

Таким чином, для реформи Гая Марія склався цілий комплекс різних передумов у всіх сферах життя Римської держави. Армія терпіла нищівні поразки від варварів, у її вищій командній склад часто потрапляли різні пройдисвіти і корупціонери, стара республіканська мораль Риму розкладалася на очах, не працюючи в нових умовах, коли де-юре він був все ще скромним полісом, але де-факто креп з кожним днем, стаючи могутньою імперією і заявляючи про свої претензії на світове панування. Для світового панування потрібна відповідна армія, і стара маніпулярна тактика також не підходила для цього. Постійна боротьба між оптиматами і популярами відображала міжкласові конфлікти між різними класами римського населення. А остаточною кризою, що оголила конфлікт між цінностями і реальним порядком речей, стала Югуртинська війна. І саме ця війна одночасно стала трампліном для зльоту одного з найславетніших персонажів римської історії, якому судилося зробити багато для своєї Батьківщини.

Розділ 2

Гай Марій і його військова реформа

2.1 Становлення Гая Марія як військового і політика

Гай Марій народився в 158 р. до н.е. в області Лація, в невеликому селі Цереати¹. Згідно Плутарху, Гай Марій був людиною зовсім бідного і незнатного походження², однак Плутарх тут явно грішить, мабуть, декілька недолюблюючи Марія. Судячи з усього, сім'я Гая Марія все ж належала до стану вершників³, і хоч і справді не була загальновідомою і дуже знатною, не належала до сенатської аристократії, Марії все ж грали певну роль на місцевому рівні⁴. Згідно з тим же Плутархом, Марій був людиною малоосвіченою, і “его ум, благодаря честным занятиям нетронутый, созрел на военной службе”⁵, проте знову-таки – не варто сприймати ці відомості всерйоз – в їх корені лежить склалася в Римі як результат зневажливого ставлення верхівки аристократії до провінційної знаті ворожа Марію історіографічна традиція. Найімовірніше, Марій отримав гідне хоча б локальної аристократії освіту⁶. Імовірно, Гай Марій вперше познайомився з військовою справою, відправившись на військову службу в досить ранньому віці – а саме в 17 років, в 141 р. до н.е.⁷ Марій був досить обдарованою людиною у військовій справі, і це, а також факт настільки раннього початку служби, в принципі, пояснює його військові успіхи при облозі Нуманції і подальшу дружбу з самим Сципіоном, який командував кампанією. Плутарх наступним чином говорить про це: “Сципион заметно отличал его, а однажды, когда на пиру зашла речь о полководцах и кто-то из присутствующих, то ли вправду, то ли желая сказать приятное Сципиону,

¹ Labitzke M. Marius. Der verleumdete Retter Roms.. S. 17.

² Плутарх. Гай Марій, 3.

³ Веллей Патеркул, 1996, II, 11, 1.

⁴ Labitzke M. Marius. Der verleumdete Retter Roms.. S. 18.

⁵ Плутарх. Гай Марій, 2.

⁶ Labitzke M. Marius. Der verleumdete Retter Roms.. S. 19-20.

⁷ Саллюстий. Югуртинская война. 63. 3.

спросил, будет ли ещё когда-нибудь у римского народа такой же, как и он, вождь и защитник, Сципион, хлопнув лежащего рядом с ним Мария по плечу, ответил: „Будет, и, может быть, даже он“¹. Примітно, що Сципіон дуже швидко зміг відновити дисципліну у деорганізованій римської армії, і за лічені 7 місяців зміг взяти місто, що до цього було в облозі 4 роки, і цілком ймовірно, що його особистість і стиль командування (постійні посилені фізичні навантаження для легіонерів, вміле використання фортифікаційних споруд)² вплинули і на особистість самого Марія³.

Вже на початку своєї військової кар'єри Гай Марій проявляє інтерес до політичного життя Риму. Завдяки зв'язкам Марієв зі знатним сімейством Цециліїв Метеллів (вони були патронами Марієв), Гай Марій зміг стати одним з двадцяти чотирьох військових трибунів перших чотирьох легіонів. Після обрання Марій перебував під начальством Квінта Цецилія Метелла Балеарського, допомагаючи йому придушувати Балеарське повстання⁴. 121 р. до н.е. також став важливою датою для Гая Марія – він взяв участь в завоюванні Південної Галлії, після чого його заслуги було помічено, і він зміг збільшити свій добробут і отримати у володіння нові землі⁵. Саме успіхи на військовій ниві зробили Марія знаменитим і дозволили йому взяти активну участь і у цивільному житті Риму – в 121 р до н. е. він стає квестором⁶. У 119 р. до н.е. Гай Марій, не без підтримки свого покровителя Метелла, стає народним трибуном⁷. На посаді трибуна Гай Марій відразу став намагатися вести себе як сильний і незалежний політик-популяр – він зміг успішно проштовхнути закон, що обмежує можливості знаті впливати на обрання магістратів. За Плутархом, проти цього виступив сам консул, на ім'я Котта, а також покровитель Марія Метелл (а з ним, ймовірно, і ще значна

¹ Плутарх. Гай Марий, 3.

² Аппиан Александрийский. Римская история: Пер. с греч. — М.: «Издательство АСТ», «Ладомир», 2002. VI. 84.

³ Labitzke M., 2012, s. 29—30.

⁴ Duncan, Mike (2017). The Storm before the Storm. — New York. P. 85.

⁵ Ibid. P. 86.

⁶ Валерий Максим, 1772, VI, 9, 14.

⁷ Broughton T. P. 526.

кількість сенатської аристократії). Але в підсумку Гай Марій ув'язнив Метелла, і таким чином дав зрозуміти, що він не потерпить невиконання своїх вимог – закон у результаті все-ж таки було прийнято¹. Це дуже схоже на популістські заходи, покликані завоювати симпатії народу, і частка правди в цьому, безсумнівно, є. Однак наступний крок Марія якраз-таки був спрямований проти плебсу – Марій відмовляється від додаткових регулярних хлібних роздач, посилаючись на їх високу вартість, в результаті чого “Обе враждебные стороны стали одинаково уважать его за то, что он не желает угождать ни тем, ни другим вопреки пользе государства.”² На перший погляд, ці два епізоди і не є дуже важливими з огляду на тему роботи – при розгляді військової реформи про них начебто можна і промовчати. Однак автор визнав за необхідне приділити їм увагу, оскільки при розгляді будь-яких реформ є необхідним максимально, наскільки це можливо, детальний аналіз особистості їх ініціатора, а цей епізод як раз дуже показовий – це, фактично, початок серйозної політичної кар'єри Гая Марія; в цьому епізоді видно, як було закладено ту модель поведінки, що пізніше стане для нього характерною, і завдяки якій він буде мати можливість проводити свої реформи – Гай Марій зміг створити образ прагматичного політика, небайдужого, але при цьому помірною популярний, який все робить для блага Вітчизни.

У 115 р. до н.е. Гай Марій отримав посаду намісника Дальньої Іспанії та повноваження пропретора на додачу. В Іспанії Гай Марій успішно справляється з розбійниками з місцевого населення, котрі виступали проти влади Риму. Тим самим він здобув собі додаткову популярність³. У 110 р. до н.е. е. Гай Марій уклав шлюб, який, укупі з його особистими якостями, дозволив йому, фактично, стати членом вищого римського суспільства: “Граждане высоко ценили его за постоянные труды, простой образ жизни и

¹ Плутарх. Гай Марий, 4.

² Плутарх. Гай Марий, 4.

³ Там же, 4.

даже за его высокомерие, а всеобщее уважение открывало ему дорогу к могуществу, так что он даже смог вступить в выгодный брак, взяв в жены Юлию из знатного дома Цезарей”¹. Можливо, це вплинуло на подальші події його життя. На той момент в Римі йшла Югуртинська війна і Гай Марій був відправлений на неї в якості легата Квінта Цецилія Метелла². Як уже згадувалося раніше, в цей період Марій, будучи зручною фігурою для популяров, йде з ними на союз і стає консулом і головнокомандувачем римської армії в Нумідії³. Яким чином Марію вдалося стати консулом? Адже одних військових здібностей і шлюбу з жінкою зі знатного роду ще недостатньо. Ще будучи в Нумідії, Гай Марій проводив агітацію у місті Утіка серед римських торговців і лихварів, щоб заручитися їх підтримкою⁴. У Римі народні трибуни неодноразово всіляко звеличували позитивні якості Марія, кандидатуру Марія підтримували ремісники і бідні сільські жителі⁵. Слід сказати, що в консулаті Гая Марія і майбутній реформі найбільше були зацікавлені представники вершників. Вони зазвичай були державними відкупниками і як ніхто інший були зацікавлені в сильному війську, якнайшвидшому завершенні війни і приєднання до Римського державі нової провінції – Нумідії⁶. Тим більше, сам Марій був за походженням вершником і служив в кавалерії⁷. Очевидно, що сенат, який в масі своїй складався з самих родовитих людей Риму, був переважно проти Марія, однак і деякі сенатори також його підтримували⁸.

Таким чином, станом на 107 р. до н.е. у Гая Марія був прекрасний шанс, щоб почати масштабні зміни – блискуче минуле, величезний військовий досвід за плечима, зв'язки з вищими верствами римського суспільства,

¹ Там же, 6.

² Там же, 6.

³ Там же, 9.

⁴ Саллюстий. Югуртинская война. 64. 5.

⁵ Там же. 73. 5.

⁶ Веллей Патеркул. XII. 3.

⁷ Плутарх. Марий. 13.

⁸ Ковалев С.И. История Рима. С. 421.

політична влада, змін сприяла важка обстановка в державі – і Гай Марій не проминув цим шансом скористатися.

2.2. Зміст військової реформи

До слова, не дивлячись на те, що сенат був опозиційний Марію, слід підкреслити, що як раз-таки сенат розв'язав Марію руки, а саме: сенат дозволив Марію провести додатковий набір, розраховуючи, мабуть, на те, що таким чином він втратить популярність серед народу¹. Однак це призвело до прямо протилежного результату. Не будучи, згідно античним авторам, майстерним оратором, Марій, проте, зміг надихнути громадян промовою про швидку перемогу і військові трофеї для тих, хто піде за ним. Саме це варто вважати початком Маріанських реформ. Ця процедура, виконана Марієм, називалася *supremum auxilium* і була не вперше для Римської держави – такі набори проводили і раніше. Однак робилося це тільки в самих крайніх випадках, і то – закликали при цьому тільки пролетарів, але саме Марій став першим, хто закликав до війська *capite censi*, створивши таким чином історичний прецедент. Не володіючи майном, *capite censi* не платили податки, але при цьому були призвані на військову службу.

Сенатори були обурені цим актом, бачачи в ньому порушення конституції Сервія Туллія і загрозу республіканським цінностям Риму². Слід враховувати, що тоді Рим був як між молотом та на ковадлом – із півночі великими масами навалювалися варвари, а на півдні досі тривала Югуртинська війна, і ситуація була дійсно надзвичайною. Виходячи з цього, деякі вважають, що Гай Марій створив новий тип війська, що функціонує на

¹ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. С. 134-135.

² Dąbrowa E. Rozwój i organizacja armii rzymskiej (do początku III w. n. e.) / Edward Dąbrowa // Filomata. – 1990. – № 3 specjalny (399). – S. 339.

засадах добровільності¹. Це цілком можливо, однак це твердження все ж є досить спірним. Однак точно можна стверджувати, що Гай Марій вперше провів набір до війська серед *capite censi*², які цілком могли претендувати на воєнну здобич, можливо на виплати за службу і точно на земельний наділ³. Армія дала можливості багатьом людям – можливості покінчити з бідністю і піднятися вгору по соціальних сходах. Єдиною умовою для вступу в римську армію тепер стала наявність громадянства⁴. Саме реформи Гая Марія стали відправною точкою для поширення ветеранських колоній поза Італії – і ініціаторами законопроекту, який регулював це, були саме ветерани Гая Марія⁵. Таким чином, можна говорити про те, що *capite censi* навіть стали багато в чому основою нової римської армії. Наслідком цього є також те, що формується нова система взаємовідносин між солдатами і командиром, і відтепер думку командира для солдата значить більше, ніж думка, скажімо, його громади – адже саме командири відкривали перед солдатами нові можливості⁶.

Досить важливим питанням у контексті реформи Гая Марія є питання про державне утримання легіонерів екіпіровкою та зброєю. Деякі джерела вважають, що раз пролетарії, які цілком собі могли служити в римській армії ще до реформ Марія, були бідними і не могли часом навіть просто прогодувати себе, то їм немає звідки було брати гроші на зброю і, отже, держава екіпірувала легіонерів ще задовго до реформ Марія⁷. В сучасній історіографії, втім, склалася традиція приписувати Марію якраз-таки

¹ Matthew C.A. *On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers* / Christopher Anthony Matthew. – Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2010. – XVII. P. 41.

² Плутарх. Марій. 9.

³ Вебер М. *Аграрная история Древнего мира* / Макс Вебер. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. С. 450.

⁴ Голдсуорти А. *Во имя Рима: Люди, которые создали империю* / Адриан Голдсуорти. – М. : АСТ, АСТ МОСКВА, Транзит-книга, 2006. С. 152.

⁵ Аппиан. *Римская история*. XIII. 29.

⁶ Evans Richard J. *Gaius Marius a political biography* / Richard John Evans. – Pretoria : University of South Africa, 1995. P.211- 212.

⁷ Полибий. *Всеобщая история*. VI. 15. 4.

нововведення державного постачання і екіпіровки¹, проте логіка говорить все ж про те, що державне постачання в силу вищевказаних причин цілком собі могло мати місце, до того ж, прихильники тези про те, що вперше це зробив Марій, часто навіть не розрізняють *capite censi* і *proletarii*, з чого і можуть витікати подібного роду помилки. До того ж, Полібій все-таки має славу одного з найбільш об'єктивних істориків античності, тому не повірити йому було б декілька нешанобливо. Пов'язаним з цим же питанням є також питання про уніфікацію озброєння легіонів. Чи справді це заслуга Марія, або озброєння було уніфіковано і до цього? Деякі дослідження говорять про те, що Марій дійсно уніфікував озброєння легіонів, наприклад, саме починаючи з його часу, воїни носять однакові кольчуги і шоломи, відбувається концентрація військового виробництва². Однак тут на озброєння варто знову взяти відомості античних істориків. Ще коли Гай Марій був дитиною, Полібій писав про те, що гастати, принципи і тріарії були озброєні однаково і єдиною відмінністю між ними була наявність у тріаріїв копій замість дротиків³. Втім, ця тема є досить дискусійною, адже цілком логічно, що відомостей з цього питання надзвичайно мало. Уніфікація все ж могла бути не повною, і Марій міг просто ініціювати ряд заходів для підтримки військового виробництва і, можливо, більшої уніфікації озброєння легіонерів проте твердження про те, що до Гая Марія все озброювалися як хотіли, а потім він сам одноосібно взяв і змінив ситуацію, представляється невірним.

Таким чином, при Марії цензовий критерій фактично перестає грати будь-яку значну роль при наборі в військо⁴. Цілком ймовірно, що саме реформа Марія закріпила добровільний характер набору в армію, адже матеріальне заохочення при надзвичайно низькому рівні добробуту *capite censi*, в

¹ Сергеев В.С. Очерки по истории древнего Рима. Часть I / Владимир Сергеев. – М. : ОГИЗ, 1938. С. 195.

² Козленко А.В. Была ли военная «реформа Мария»? / Алексей Козленко // Лістападаўскія сустрэчы-8 [Электронный ресурс] : зб. арт. па матэрыялах Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М.М. Нікольскага і У.М. Перцава / навук. рэд. В.А. Фядосік, І.А. Еўтухоў. – Выпуск 8. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 76.

³ Полибий. Всеобщая история. VI. 23. 16.

⁴ Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / Мярт Тянава // Studia Orientalia Et Antiqua II. – Учёные записки Тартуского государственного университета. – 1977. – Вып. 416. – С. 71.

принципі, було досить хорошим стимулом для вступу в армію¹. Втім, добровільний набір закріпився не відразу і подекуди в разі небажання населення йти в армію збереглися і конскріпції – тобто, обов'язковий набір, оскільки в теорії військовозобов'язаним ще був кожний громадянин². Система цивільного ополчення нікуди не пішла – вона збереглася, однак стала грати швидше допоміжну роль³. До слова, слід сказати, що існує точка зору, що Гай Марій не ввів ніяких нововведень в плані вербування, а просто оформив вже до цього відбувшися факт⁴. Однак все ж справедливим буде визнати, що незважаючи на те, що вербування проводилося і раніше, масштаби вербування почали збільшуватися саме з часів Гая Марія. Професійна армія вимагає більш високих особистих якостей від її воїнів, і саме на це розраховував Марій, ввівши ще одна зміну – відтепер термін служби солдата становив не 16 років, як це було раніше, а 20⁵. За іншими даними, втім, Марій не міняв терміни служби для легіонерів⁶. Але все-таки головною зміною було те, що тепер легіонер не міг покинути легіон, поки не відслужить весь термін – незалежно від того, чи був він завербований в армію або ж покликаний в неї. Відставка допускалася тільки в разі, якщо легіонер втрачав боєздатність, наприклад, через сильні тілесні ушкодження, важку хвороби, тривалий мир або ж через розпуск легіону.

Більш тривалий термін військової служби дозволив Гаю Марію ініціювати ряд важливих змін в тактиці легіонів, в їх організації. Домаріанський легіон складався приблизно з 25-30 маніпул, які налічують 3000 піхотинців (по 1200 гастатів і принципів і 600 тріаріїв), 1200 велитів, що не були побудовані в

¹ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) / И.В.Меркулов. Волгоград: Вестник ВГУ. 2006. С. 16-23. №2. 2010. С. 18.

² Голдсуорти А. Во имя Рима: Люди, которые создали империю / Адриан Голдсуорти. – М. : АСТ, АСТ МОСКВА, Транзит-книга, 2006. – С. 155

³ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – С.141.

⁴ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) / И.В.Меркулов. Волгоград: Вестник ВГУ. 2006. С. 16-23. №2. 2010. С. 18.

⁵ История древнего Рима / Анатолий Бокщанин, Василий Кузищин. – М. Высшая школа, 1971. С. 176.

⁶ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) / И.В.Меркулов. Волгоград: Вестник ВГУ. 2006. С. 16-23. №2. 2010. С. 18.

маніпули і 300 вершників – разом 4200 чоловік. Примітно, що розмір маніпул був різним для різних родів військ: 120 для гас татів і принципів і 60 для тріаріїв. Кожна маніпула складалася з двох центурій і відповідно, різним був і розмір центурій: 30 осіб для тріаріїв, і 60 осіб для інших піхотинців¹. Маніпули, навіть зібрані в легіон, як уже згадувалося, абсолютно не були самостійними тактичними одиницями, і саме тому Гай Марій вирішив провести деякі зміни. Відтепер Гай Марій, по суті, нівелював розходження між різними родами піхоти, зрівнявши кількість воїнів у всіх маніпулах до 100 і, за фактом, перетворивши ці маніпули в центурії. Шість центурій складала когорта, а 10 когорт становили легіон, що нараховує 6000 чол.². Відповідно до іншої точки зору, маніпули були ліквідовані і зберігали своє значення, однак лише тільки як структурний елемент когорти. Сперечаються також і про кількість воїнів в новому легіоні, приводячи цифру в 4800 чол. – тобто 10 когорт, кожна з яких, нараховуючи 480 чол., складалася з 6 центурій по 80 осіб у кожній³.

Втім, насправді, незалежно від кількості воїнів в легіоні, важливо було саме те, що віднині були нівельовані відмінності між пологами піхоти. Відтепер назви гастати, принципи, тріарії використовувалися тільки під час церемоній⁴. Але незважаючи на те, що Гай Марій скасував легіонерську легку піхоту повністю і легіонерську кавалерію практично повністю, він замінив їх допоміжними загонами союзних військ (*socii*), які, в свою чергу, вже цілком могли містити легкоозброєні і кінні загони, які не входили в легіони, але підтримували їх на полі бою⁵. Збільшивши кількість добре озброєних воїнів, Марій підняв і боєздатність римської армії. Когорта, на відміну від маніпули, була ізольована на поле бою, і не була настільки

¹ Там же. С. 185.

² Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) / И.В.Меркулов. Волгоград: Вестник ВГУ. 2006. С. 16-23. №2. 2010. С. 23.

³ История древнего Рима / Анатолий Бокщанин, Василий Кузицин. – М. : Высшая школа, 1971. С. 176.

⁴ Голдсуорти А. Во имя Рима: Люди, которые создали империю / Адриан Голдсуорти. – М. : АСТ, АСТ МОСКВА, Транзит-книга, 2006. С. 152.

⁵ Brian Dobson, in *Greece and Rome at war* a cura di P. Connolly, P. 214.

вразлива в разі поломки лінії. Те ж саме, до речі, відноситься і до центурії – тепер навіть 100 чоловік були реальною тактичною одиницею. Когорта була вже цілком собі самостійною бойовою одиницею, здатною самостійно виконати куди більше завдань, ніж маніпула. До слова, дуже важливим фактором, який на це впливав, було те, що проміжки в новій побудові були мінімальними. Таким чином, когорта була дуже важлива ще й психологічно – будучи ближче один до одного, воїни відчували себе впевненіше, ймовірність падіння бойового духу і подальшої можливої втечі з поля бою знизилася¹. Таким чином, тепер ценз нічого не вирішував – в армії рівні були всі, і кожен воїн відрізнявся один від одного лише порядковим номером і тією частиною, в якій він служив². Когортна система, будучи більш досконалою формою військової організації, ніж маніпула, представляла також і більше вимог до солдатів. В таких умовах щорічний обов'язковий набір фактично став непотрібний, бо на навчання солдатів припадав не один рік, і цілком можливо, що саме це також вплинуло на добровільну форму набору до війська³. Змінилося, як уже згадувалося вище, до слова, положення і інших родів військ, наприклад, кінноти. Кіннота, представлена станом вершників, тепер рідко входила до складу легіону, здебільшого ж легіон як кавалерії відтепер входила тільки завербована кавалерія, або ж кавалерія союзників⁴.

Слід зазначити, що Гай Марій, крім тактичних змін, ввів чимало нового в плані озброєння, різних пристосувань і способів ведення бою. Одне з таких нововведень – удосконалення пілumu, яке відіграло чималу роль у війні з Кимвр, описав Плутарх: “Раньше наконечник крепился к древку двумя железными шипами, а Марий, оставив один из них на прежнем месте, другой велел вынуть и вместо него вставит ломкий деревянный гвоздь. Благодаря этому копье, ударившись о вражеский щит, не оставалось прямым:

¹ Моммзен Т. История Рима. С. 125.

² Там же. С. 125.

³ Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. С. 136.

⁴ K. Dixon & P. Southern, The Roman Cavalry. – 1 st.ed. London, 1997. P. 21

дерев'яний гвоздь ломался, железный гнул, искривившийся наконечник прочно застревал в щите, а древко волочилось по земле.”¹ Практичною користю від цього було те, що в щити ворогів потрапляли списи, змушуючи ворогів відкидати щити, які зі зрозумілих причин тепер сильно заважали веденню бою. З поліпшенням пілумів використання Гаст відійшло на задній план а потім і зовсім припинилося – дерев'яний держак пілуми було корисно, крім описаного вище, ще й тим, що воно робило пілум істотно легшим і зручнішим для кидка.

Іншим нововведенням, яким прославився Гай Марій, стала повна зміна системи постачання і обозу. Римська армія взагалі здавна славилася тим, що воїни часто носили на собі безліч важких предметів і робили дуже тривалі переходи: “Нужно также неукоснительно приучать молодых новобранцев носить тяжести до 60 фунтов, идя военным шагом. Делать это во время трудных походов заставляет необходимость нести и продовольствие и оружие. Не нужно думать, что носить это трудно, если образуется навык: нет ничего такого, чего бы постоянное предварительное упражнение не сделало очень легким.”² Дослідження Веґеція, таким чином, говорять про те, що римські солдати були дуже дисциплінованими і були привчені носити дуже важку поклажу. Однак як бути, коли війни стали вестися дуже далеко від Риму? Чим на більшій дистанції від Риму велися війни, тим більше провізії повинен був з собою нести солдат, і тим довші були переходи, навантаження на солдата постійно збільшувалося. Щоб полегшити перенесення багажу, Гай Марій винайшов т.зв "furca" – звичайну дерев'яну жердину Т-подібної форми з прикріпленою на кінці поперечиною. Саме до перекладині кріпилася вся екіпіровка. Дана конструкція дозволила краще перерозподілити силу, вироблену вагою всієї поклажі і дещо полегшити ношу солдата³. До слова, вага цей, згідно проведений німецьким істориком Юнкельманом

¹ Плутарх. Гай Марий. 25.

² Флавий Веґецій Ренат. Краткое изложение военного дела. I. 19. / Пер. С. П. Кондратьева. // Вестник древней истории. 1940. № 1.

³ Плутарх. Гай Марий. 28.

експериментальному походу, становив близько 45 кг¹. *Furca* була придумана Гаєм Марієм не просто так – адже він суттєво збільшив вагу поклажі, яку повинні були переносити легіонери – “Гай Марій, чтобы сократить обоз, который больше всего обременял войско, упаковал посуду и довольствие солдат в тюки”² Зрозуміло, що таку ношу навіть на *furca* тягти не дуже-то легко, але професійна армія вимагала відповідних якостей і від солдатів, які стійко переносили всі тяготи військового життя, за що їх і прозвали “*mulī Mariani*”. До цього ж обоз, разом з усіма кухарями, саперами, інженерами та іншими допоміжними підрозділами в легіонах йшов окремо, цим самим істотно знижуючи швидкість руху легіону. Відтепер же Марій вирішив зробити кожного солдата не тільки солдатом, але і кухарем, будівельником, землеміром, оскільки у важких ситуаціях обоз б тільки обтяжував армію, ставлячи в загрозливе становище, і міг би і зовсім ніяк не допомогти³. Саме тому провіант римського солдата, про зовнішній вигляд якого ми можемо судити не тільки з описів Плутарха і Фронтін, але і по одному із зображень на колоні Траяна, став набагато об'ємнішим, ніж був раніше. Відтепер обоз включав в себе хіба що різне спорядження, необхідне для будівництва військової техніки і розбивки військового табору. Ці нововведення Гая Марія зробили римське військо куди більш мобільним. Форсований марш – одна з головних умов в мистецтві війни для досягнення перемоги, і з цим Марій впорався чудово.

Гаю Марію досить часто приписують ще одне нововведення, а саме: так, наприклад, Моммзен приписує Гаю Марію введення бойових стягів зі значками срібних орлів, щоб підвисити бойовий дух армії⁴, і зазвичай багато дослідників сприймають дане твердження на слово. Однак є й інша точка зору на цей рахунок – найімовірніше, використання орлів в якості символів

¹ Die Legionen des Augustus: Der römische Soldat im archäologischen Experiment (Kulturgeschichte der Antiken Welt) (Deutsch) Gebundene Ausgabe – 1. Juli 1986.

² Фронтин. Стратегемы. 4. 1. 38.

³ Фронтин. Стратегемы. 4. 1. 38.

⁴ Моммзен Т. История Рима : в 5 томах. Том II, кн. 4 : От битвы при Пидне до смерти Суллы / Теодор Моммзен. – М., Х. : АСТ, Фолио, 2001. – С. 525.

легіонів не було нововведенням саме особисто Гая Марія, оскільки, наприклад, є свідчення про те, що вони вживалися ще в часи Першої Пунічної війни¹. Дельбрюк і зовсім не знає, до якого періоду можна виразно віднести появу орлів². Однак незалежно від того, ввів Гай Марій орлів в якості обов'язкового символу для легіонів, або ж не ввів, важливо те, що швидше за все саме Гай Марій першим уніфікував систему сакральних знаків, прибравши інші поширені знаки, такі як зображення вовків, вепрів або ж коней – кожна когорта і центурія відтепер мала свій власний прапор з орлом і свого прапорonoсця³. Введення системи єдиних прапорів зіграло важливу роль не тільки в духовному і ідеологічному сенсі, а ще й в практичному – коли прапор в легіоні у всіх одне, армією управляти безсумнівно простіше⁴. Марія часто характеризують як "батька залізної римської дисципліни", який породив професійну армію, проте це є в корені неправильним – скоріше Марія породила існувала задовго до нього римська дисципліна і певні ознаки професіоналізації намічалися вже і до цього⁵. Ні Марія, ні Сципіона Емілія, ні того самого Сципіона, який переміг Ганнібала, ні в якому разі не можна вважати авторами римської дисципліни (бо римська дисципліна має досить і стародавні витоки і визначається самими традиціями і цінностями Риму) Яскравим прикладом цього є поведінка консула Торквата Манлія, який жив ще в IV ст. до н. е., і який в одному з боїв заборонив вступати своїм воїнам першими в бій. Його син вступив у двобій з одним загоном і здобув перемогу, але не дивлячись на це, він був страчений власним же батьком – за те, що порушив його наказ і таким чином посягнув на непорушність римської дисципліни⁶. Незважаючи на існування феномена суворой римської дисципліни і до Марія, Марія можна все ж вважати

¹ Луций Анней Флор. Эпитомы // Малые римские историки. — М.: Ладомир, 1996. I. 22.

² Дельбрюк. История военного искусства. С. 209-210.

³ Aigner H. Gedanken zur sogenannten Heeresreform des Marius // Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. — 1974. — № 18. — S. 11—23.

⁴ Aigner H. Gedanken zur sogenannten Heeresreform des Marius // Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. — 1974. — № 18. — S. 11—23.

⁵ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 18-19.

⁶ Тит Ливий. История от основания города, VIII, 7.

прославленим полководцем, який у важкий час зміг повернути дисципліну в війська і ввів багато нових заходів, що сприяли, в тому числі, і зростання дисципліни. Марій істотно збільшив інтенсивність тренувань легіонерів і навантажень на них і не в останню чергу в цьому лежить також заслуга його товариша по службі в війні з Югуртою, консула від 105 р. до н.е. – Публія Рутилія Руфа¹. Публій Рутилій Руф запросив в своє військо інструкторів з гладіаторських шкіл. На його думку, гладіатори, як люди які максимально зневажали смерть, повинні були послужити відмінним прикладом римським воїнам². Методики тренувань гладіаторів, серед яких була, наприклад, практика тренувань з більш важким дерев'яними гладіусами, згодом стали основними в римською армією – і не в останню чергу це сталося завдяки Гаю Марію, який, як видно на цьому прикладі, крім своїх особистих нововведень, переймав також досвід і інших начальників. Коли на порядку денному стало вторгнення германців з півночі і Гай Марій знову був обраний консулом, для командування він обрав не своє пройшовши війну в Нумідії військо, а більш дисципліноване військо, очолюване раніше саме Руфом, визнаючи таким чином його видатні заслуги й новаторство в області дисципліни³.

Багато авторів схильні критикувати ті чи інші сформовані в історіографічній традиції уявлення про військову реформу Гая Марія, поширене також твердження, що реформи Гая Марія і зовсім не було, або ж вона була, але була не військовою^{4 5}.. Найчастіше подібні твердження базуються на тому, що професіоналізація армії проходила і до Марія, і він не став новатором в цьому плані⁶. Дійсно, з тим, що певні тенденції до професіоналізму в армії були і до Марія, сперечатися, безсумнівно, не має

¹ Моммзен Т. История Рима. С. 215.

² Валерий Максим, 2007, II, 3, 2.

³ Фронтин. Стратегемы. IV. 2. 2.

⁴ Козленко А.В. Была ли военная «реформа Мария»? / Алексей Козленко // Лістападаўскія сустрэчы-8 [Электронный ресурс] : зб. арт. па матэрыялах Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М.М. Нікольскага і У.М. Перцава / навук. рэд. В.А. Фядосік, І.А. Еўтухоў. – Выпуск 8. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 72 – 77

⁵ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 17.

⁶ Там же. С. 22.

сенсу. Але зазвичай, відстоюючи цю тезу, автори наводять один і той же приклад – кар'єру Спурія Лігустіна, бідного селянина, “на службі провёл более 20 лет, и хотя ему было за пятьдесят, он всё ещё находил в себе силы послужить Отечеству”¹. Так, дійсно, Спурій Лігустін домогся небувалих успіхів і став пріміпілом першого легіону, однак про що це може говорити? Слід розуміти, що Спурій Лігустін служив у війську не весь цей термін, а записуючись тільки в разі оголошення війни. Голдсуорті приходить до висновку, що приклад Спурія Лігустіна не дозволяє говорити про повноцінний професіоналізм в домаріанській римській армії – скоріше, були якісь передумови, був якийсь полупрофесіоналізм, і Лігустіна слід вважати саме напівпрофесіонали, а не професіоналом. Нестабільність військової служби не дозволяє говорити про повноцінний професіоналізм в римській армії. “Я, квинты, Спурий Лигустин, принадлежу к Крустуминской трибе, а родом сабинянин. Отец оставил мне югер земли и маленькую хижину, где я родился, вырос и живу до сих пор...у нас шесть сыновей и две дочери, обе уже замужние. Четыре сына достигли совершеннолетия, двое еще мальчики.”² Хіба слова людини, який намагався прогодувати численне потомство, обробляючи маленький клаптик землі, могли належати професійному військовому? Ще одним частим аргументом проти того, що Гай Марій провів військову реформу, є твердження, що бідні громадяни залучалися на службу задовго до діяльності Гая Марія³. Дійсно, ще під час Другої Пунічної війни пролетарії служили в римському війську⁴, та й пізніше теж служили. Але хіба цей факт суперечить тому, що реформа була? Адже *proletarii* і *capite censi* – це ж зовсім різні категорії громадян, і навіть сам Меркулов, один з небагатьох дослідників, чітко розмежовують ці абсолютно різні поняття, призводить цей аргумент як один з вирішальних проти проведення Гаєм Марієм військової реформи⁵. Деякі історики, посилаючись

¹ Тит Ливий. XLII. 34. 11.

² Тит Ливий. XLII. 34. 2-4.

³ Меркулов И. В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 22.

⁴ Валерий Максим. II. 3. 3.

⁵ Меркулов И. В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 17.

на свідчення Тита Лівія, навіть вважають, що Гай Марій і зовсім не першим допустив на службу *capite censi*¹, а це було скоєно задовго до нього, в III в. до н. е.,: “... Был объявлен набор: в солдаты брали юношей, начиная от семнадцати лет, а некоторых и моложе...”² “...Фабию досталось войско, стоявшее в Теане, которым прежде командовал диктатор Марк Юний; Семпронию - находившиеся там рабы-добровольцы...”³ Однак видно, що дані Тита Лівія, на які посилається автор, зовсім не говорять про який-небудь призов на службу *capite censi* – зазначено тільки про призов на службу неповнолітніх громадян і рабів.

Ще один момент, на який вказують критики тези про проведення реформи Гаєм Марієм^{4 5}, – факт існування когортної тактики задовго до Гая Марія, що таким чином, має якщо не нівелювати будь-яку інноваційність з його боку, то сильно її применшувати. З тим, що когорта – досить давня бойова одиниця, яку використовували італійські союзники Риму⁶, дійсно посперечатися вельми важко. Є, до речі ще досить цікава думка, яка заслуговує на увагу – що когортна тактика була перейнята Римом у його італійських союзників лише після Союзницької війни, яка сталася дещо пізніше описуваної реформи⁷. Втім, дуже багато військових історики все ж вказують на те, що Гай Марій ввів когортну тактику^{8 9 10 11 12}. Дане питання залишається відкритим, проте знову-таки, навіть якщо когортна тактика не було введено Гаєм Марієм в період його консульства, вона цілком могла бути

¹ Faszczka M.R. «Reformy Mariusza» i ich prawdziwi autorzy / Faszczka Michał Norbert // Nowy Filomata. – 2002. – № 1. – S. 77.

² Тит Ливий. XXII. 57. 11.

³ Тит Ливий. XXIII. 32. 1.

⁴ Меркулов И. В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 19.

⁵ Козленко А.В. Была ли военная «реформа Мария»? – С. 75-76.

⁶ Тит Ливий. II. 11, 8.

⁷ Меркулов И. В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 19.

⁸ Дельбрюк. История военного искусства. С. 303.

⁹ Моммзен. История Рима. С. 125.

¹⁰ Коннолли П. Греция и Рим. С. 214.

¹¹ G. Cascarino, L'esercito romano. Armamento e organizzazione, Vol. I: Dalle origini alla fine della Repubblica, P. 169.

¹² Leonhard Burckhardt: Militärgeschichte der Antike. Verlag C. H. Beck, München 2008, Das römische Manipularheer, S. 83–95, Die späte römische Republik, S. 95–106.

введена їм якраз-таки в той самий період Союзницької війни, адже відомості про його авторство когортної тактики для римської армії все ж таки не могли народитися на порожньому місці.

Як висновок із параграфу – Гаєм Марієм було здійснено суттєві зміни у організації римській армії. Це стосується усіх сфер – і тактичної структури, і характеру набору в армію, і логістики. Уся армія була вдосконалена і по усім цим параметрам стала більш відповідати реаліям, і потім саме на основі цієї армії було закладено імперську римську армію. Гай Марій зробив серйозну ставку на важку піхоту, на когортну тактику, на вдосконалення дисципліни, та на перетворення звичайного громадянина-ополченця на повноцінного універсального солдата, який усе своє життя готовий посвятити війні. І це дозволяє говорити про те, що саме реформа Гая Марія фактично стала відправною точкою в римській історії для створення професійної армії вже на постійній основі

2.3. Соціально-економічна сторона реформи Марія. Характер реформи.

Для більш повної і ясної картини реформи потрібно зробити акцент на деяких соціально-економічних аспектах, пов'язаних з маріанською реформою. Дуже багато джерел, що досліджують Марія і маріанську реформу, люблять говорити про те, що Марій зробив воїнами найбільш вразливих членів римського суспільства – *proletarii*¹. Але хто ж такі *proletarii*? Пролетарії, власне, представляли собою соціальний клас римських громадян, які практично не володіли власністю. Походження назви, імовірно, пов'язано з переписом, який римська влада проводила кожні п'ять років для складання реєстру громадян і їх майна, з якого можна було б визначити їх військові

¹ H. H. Scullard, *Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 BC to AD 68* (London: Methuen 1959, 4th ed. 1976) at 51–52.

обов'язки і виборчі привілеї. Для громадян з майном, оцінюваним в менш, ніж 11 000 асів (межа майнового цензу, необхідного для військової служби), їхні діти – *proles* (від латинського *prōlēs*, «потомство») – були перераховані замість їх власності; звідси і назва пролетар, тобто «той, хто виробляє потомство». Єдиний внесок пролетаря в римське суспільство полягав в його здатності виховувати дітей, майбутніх римських громадян, які можуть колонізувати нові території, завойовані Римом¹.

Але цікаво насправді ось що – фактично, більшість дослідників або неправильно витлумачили джерела, або ж подумали, що *proletarii* і *capite censi* – це одне і те ж, або ж обидві речі разом². До питання про *capite censi* – хто вони і чому про них раптово зайшла мова? Справа як раз-таки в тому, що жоден римський історик, кажучи про реформу Гая Марія, не згадував ніяких *proletarii* – навпаки, усі говорили про якихось *capite censi*³ – а тому, досліджуючи проблеми, пов'язані з реформами Гая Марія, звертати увагу варто в першу чергу на них. "Capite censi" – в буквальному перекладі – "пораховані по головах". Даний термін вживається по відношенню до нижчого класу міських жителів, людей які не належать до знаті або до середнього класу, але, які, тем не менш, могли часом мати деяку кількість власності, а часом і ні. На *classis* було розділене тільки сільське населення, а городяни не були розділені на *classis* і вписувалися в кошторис поголовно (звідси і назва), незалежно від наявності власності⁴. Цілком ймовірно, що з самого початку і *capite censi* і *proletarii* це було одне й те саме, проте явно можна стверджувати, що вже до часів Гая Марія *capite censi* за своїм ставленням і майну були явно нижче пролетарів – пролетарії згадуються як люди, які мають хоч якусь "відчутну власність", які могли хоч якось себе

¹ Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (Philadelphia: American Philosophical Society 1953) at 380; 657.

² Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата Л.: Издательство Ленинградского университета, 1985. С. 47.

³ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) / И.В.Меркулов. Волгоград: Вестник ВГУ. 2006. С. 16-23. №2. 2010. С. 16.

⁴ Liddell, Henry George (1858). *A history of Rome: from the earliest times to the establishment of the Empire : with chapters on the history of literature and art*. Harper & Brothers. pp. 48.

прогодувати, але не дотягують до нижньої позначки цензу в 11 000 асів, в той час, як *capite censi* – це найбідніше населення, яке не мало будь-якої значимої власності¹. Під терміном *capite censi* розумівся весь *plebs urbana* (тобто міське населення), яке становило дві центурії *fabri aerarii et tignarii* (дослівно "городяни-ковалі і городяни-теслі") і вони не були самостійними, вони були приписаними до першого класу, до заможного населення². Вони вважалися дійсно гірше пролетарів. Не володіючи *ius militae*, вони не несли військову службу, і не мали також і *ius honorum* – тобто не мали права балотуватися в магістрати. Таким чином, вони не були повноправними громадянами³. Слід розуміти, що ранній Рим (як і багато інших суспільства того часу) був в основному суспільством аграрного типу, в якому міське населення становило меншість⁴. Звідси випливає і зневажливе ставлення сільських жителів в Римі по відношенню до городян – "сільський народ завжди воліли міському"⁵, а переклад сільського жителя до складу *aerarii* був мірою покарання⁶. Таким чином, ототожнювати *proletarii* і *capite censi* є абсурдом, оскільки *proletarii* були найбіднішими сільськими жителями, які, як уже згадувалося вище, мали хоч якусь власність – батьківський чи дідів наділ землі⁷.

Якщо робити висновок за даними фактами, видається очевидним, що міська культура в Римській республіці в II в. була більш розвиненою, ніж раніше і, відповідно, зростала і кількість міського населення. З ростом міського населення росли також і його потреби, і на порядку денному постало справедливе запитання: наскільки республіці вигідно зберігати існуючий стан справ? Невже вигідно і далі зберігати статус-кво соціального конфлікту між городянами і сільськими жителями? Це питання намагалися вирішити різні діячі – в першому розділі детально розглянута спроба

¹ Ibid pp. 48

² Тит Ливий. I.

³ Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) / И.В.Меркулов. Волгоград: Вестник ВГУ. 2006. С. 16-23. №2. 2010. С. 17.

⁴ Там же. С. 17.

⁵ Колумелла. О сельском хозяйстве // Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под. ред. В. И. Кузищина. М., 1987. С. 219.

⁶ Тит Ливий. XXIV, 18.6.

⁷ Луций Анней Флор. Эпитомы // Малые римские историки. — М.: Ладомир, 1996. II. 3. 2.

розв'язати цю кризу Гракхами, і в цю ж категорію варто також включити і Гая Марія, оскільки переважно військова реформа не була позбавлена соціально-економічної і політичної підоснови, певних передумов в суспільному житті Рима.

І нарешті, одне з найважливіших і близьких до правди тверджень: Гай Марій не набрав нову армію з *capite censī*, він лише заповнив ними втрати армії, а набрано їм було всього не більше 3000 чоловік^{1 2}.. Дійсно, немає ніяких підстав сперечатися ні з Саллюстієм ні з інтерпретацією інших авторів поданої ним інформації, проте важливо одне: заповнення було зроблено за рахунок *capite censī* і на добровільній основі. Саме *capite censī* раніше в армію не призивалися, жодне джерело про це не говорить. Таким чином, не можна говорити про те, що дана міра Марія не є історичним прецедентом: саме вона стала відправною точкою для подальшого повного переходу до вербувальної моделі набору в армію, в тому числі як раз-таки *capite censī* стали в подальшому однією з найбільш, якщо не самою численною групою із тих, що вербувалися в армію. Однак, на думку Меркулова, військової реформи Гая Марія як такої все ж не було: цілком можливо, що по своєму змісту і значенню вона була радше політичною і соціальною, будучи спробою полководця незнатного походження створити для себе опору в сенаті шляхом його демократизації. Відповідно до цієї ж теорії, це була спроба Гая Марія зрівняти грошовий ценз із земельною шляхом надання *capite censī ius militiae*³. Але знову-таки, факт спроби досягнення полководцем через реформу будь-яких інших цілей, окрім суто військових, зовсім не означає, що ці цілі відтіснили на другий план головну мету – військову.

Реформа Гая Марія за своїм характером в першу чергу є військовою реформою. Армія – основа могутності будь-якої держави, саме сила дозволяє підтримувати легітимність її влади. Закон, як основа легітимності Римської

¹ Козленко А.В. Была ли военная «реформа Мария»? – С. 73-74.

² Саллюстий. Югуртинская война. 86.

³ Меркулов И. В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н.э.) С. 19.

держави, спирався в першу чергу на силу і без сили закон був би нічим. Найбільш чіткої характеристикою реформаторської діяльності Гая Марія було б наступне твердження: головним завданням Гая Марія було розв'язання кризи легітимності римської влади. Опорою легітимності влади була нормально функціонуюча, мобільна армія, що постійно оновлюється і яка би могла забезпечити виконання римських законів на території всієї республіки. Не виключено, що Гай Марій в свої плани відводив собі дуже важливе місце. Саме себе він бачив одним з нових гарантів легітимності держави – як полководця особисто створеного ним безмежно відданого йому війська, яке захищало Республіку від ворогів, і саме тим самим Республіка була б йому зобов'язана. Саме Гай Марій закінчив Югуртинську війну, саме він, двічі, при Аквах Секстієвих і при Верцеллах врятував Республіку від вторгнення небачених раніше суворих варварів-германців. І все це стало можливим завдяки його військовій реформі. Гай Марій, безсумнівно, став у Римі найзнаменитішою людиною свого часу, фактичним диктатором і ключем до цього успіху була військова реформа – такої точки зору, наприклад, дотримується Єгоров, і з нею важко не погодитися. Його заслуги виправдали те, що він ставав консулом більшу кількість разів, ніж будь-хто до нього – цілих 7 разів, і з них 5 – підряд. Погляд на Гая Марія як людини амбітну і честолюбну притаманний як і римським авторам, так і сучасним історикам, і цей погляд, ймовірно, відповідає дійсності. На думку Моммзена, саме реформа Гая Марія стала відправною точкою до встановлення в Римі імператорської влади: “В армии, как и в гражданских учреждениях, были уже заложены все основы будущей монархии. Недоставало только монарха. Двенадцать орлов, паривших некогда над Палатинским холмом, призывали царей; новый орел, врученный легионам Марием, предвещал власть императоров”¹ Відповідно до думки деяких авторів², Гай Марій став лише продовжувачем Гая Гракха, головною ж метою Гая Гракха було захоплення

¹ Моммзен Т. История Рима. Т. 2. С. 188.

² Штюмер Л. Л. Рим до и во время Цезаря. С. 102.

влади за допомогою створення нової армії з метою встановлення монархії, для чого їм і проводилися всі реформи. Причиною ж провалу Гая Гракха стало те, що він так і не зміг викувати всі елементи, що його підтримували в щось єдине, в якусь єдину соціальну базу, яка б мала єдину мету. А Гай Марій, навпаки, зміг це зробити, і такий базою для нього стала армія. Затвердження ж про прагнення Гракхів встановити монархію виглядає досить фантастичним і погодитися з ним важко. Так, Гай Марій ігнорував багато почестей, що йому надавалися: він, наприклад, навіть, відмовився від тріумфу після перемоги над тевтонами при Аквах Секстієвих в 102 р. до н.е.¹ проте загальна думка – зв'язок між Гракхами і Марієм саме в парадигмі створення нової армії представляє досить великий інтерес. Якраз вона і дозволяє дати відповідь на питання: яким військовим реформатором був Гай Марій і який за характером була його реформа? Як уже згадувалося раніше, Гай Марій продовжив те, що почали Гракхи. Він зміг вирішити проблему комплектації римської армії і одночасно зміг оформити тенденції до професіоналізації римського війська, що вже існували раніше, про що вже було сказано вище.

Поряд з проблемами армії реформа вирішувала і деякі соціально-економічні проблеми, фактично вперше в римській історії відкриваючи соціальний ліфт для найбільш незаможних римських громадян - *capite censi*, які в більшості своїй були обезземелення внаслідок експлуатаційної політики багатих землевласників переселився в місто селянами. Саме це дозволяє все ж говорити про реформу Гая Марія як історичний прецедент, незважаючи на те, що більша частина його нововведень мала місце вже до цього. В історіографії при вивченні реформи Гая Марія дуже велика увага приділялася саме соціально-економічним аспектам, з нею пов'язаних, і Гай Марій часто був репрезентований як діяч, що продовжив лінію Гракхів і вирішив

¹ Плутарх. Гай Марій. 27.

аграрне питання. Такої точки зору, наприклад, дотримується німецький історик Кромайер¹.

Таким чином, відповідаючи на питання: "А чи була взагалі військова реформа Гая Марія?", Слід сказати, що так, вона була. Можливо, не в такому масштабі, як прийнято стверджувати, багато дійсно міфологізоване і не до кінця вивчено, але і не варто впадати в іншу крайність, заперечуючи факт реформи. Гай Марій показав себе видатним державним діячем і прекрасним полководцем, і якщо він не є автором більшості тих нововведень, які він ввів в римську армію, все ж варто відзначити заслуги цієї людини, адже вміння правильно запозичувати – теж дуже важливе вміння. Більшість великих реформ, якщо не все, повністю або частково, були засновані на чомусь, що було зроблено чи існувало вже до цього – нічого не з'являється на порожньому місці, тому заперечувати військову реформу Гая Марія не слід. Ввівши і свої власні нововведення, Гай Марій зумів акумулювати безліч досягнень римської, та й взагалі середземноморської військової думки, зумів застосувати їх в правильний час і з користю для своєї Батьківщини, і тому його можна вважати одним з найвидатніших полководців Античності.

¹ Kromayer, J, Veith G. Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer. München, Beck, 1928 – S. 370.

Висновок

II століття до н. е. – час, коли Римська республіка почала перетворюватися в імперію. Ця метаморфоза не могла не відбитися на усіх сферах життя держави, породжуючи конфлікт між традиціями і дійсністю. Основою, що скріплює державу, і є гарантом його стабільності – є армія. За своєю структурою римська армія залишалася республіканською, тоді як фактично Рим вже був імперією – не за формою правління, а за своїм духом і територіальними розмірами. Армія переживала глибоку кризу, що мала своє вираження у застарілій маніпулярній бойовій тактиці, дисциплінарній кризі і у характері набору.

Проблеми армії були тісно пов'язані із соціально-економічними проблемами, які, головним чином, полягали у масовій пауперизації римського селянства внаслідок дій землевласників, яка призводила до неможливості служби селянина в армії через існування фінансового цензу.

Протягом усього II ст. н.е. зростала роль окремої особистості, що приймала важливі для Римської держави рішення у тяжкий момент. Яскравим прикладом цього є приклад братів Гракхів, що намагалися подолати соціально-економічну кризу Римської держави. Загальна криза II ст. до н. е. призвела до того, що Рим потрапив у дві дуже тяжкі війни – Кімврську і Югуртинську, у яких він поніс значні втрати. Ці події стали історичним фоном для піднесення Гая Марія. Отримання посади консула у розпал цих двох війн надало йому можливість почати масштабну реформу римської армії, до яких його змусили важкі обставини у державі.

Проведена робота дозволяє стверджувати, що проведення військової реформи могло проводитися Марієм із метою: а) якомога швидше закінчити Югуртинську війну і війну з варварами-германцями б) подолати дисциплінарну кризу римської армії, привнести в неї тактичні нововведення, що дозволяють воювати більш ефективно; в) подолати кризу набору в

римську армію і створити армію на нових засадах, здатну зберегти міць Республіки і забезпечити її подальшу експансію; г) подолати соціально-економічну кризу і вирішити аграрне питання, відкривши армію як соціальний ліфт для найбільш незаможних римських громадян; д) збільшити добробут окремих незаможних громадян і тим самим зміцнити податкову базу Римської держави; е) створити військо, віддане собі особисто, з метою зміцнити свій політичний вплив і авторитет.

Втім, залізи Марію в голову і узнати про його мотиви достеменно неможливо, однак отримані у ході дослідження дані дозволяють казати, що скоріш за все, головною метою Марія було закінчення війни та створення особисто відданого собі війська. Взагалом, він зміг добитися поставлених перед собою цілей і спас Римську державу у скрутні для неї часи.

Військова реформа Гая Марія стала важливою передумовою для встановлення нового типу легітимності влади, заснованого на військових заслуги і особистих зв'язках армії з її спонсором-полководцем, таким чином поклавши початок епосі громадянських війн. Військова реформа Гая Марія також стала важливою віхою професіоналізації римської армії, продовживши окремі існували до неї до того тенденції і вплинувши на те, що в подальшому римська армія стала повністю професійною.

Що ж стосується ролі Гая Марія як військового реформатора Риму, то вона гранично важлива. Гай Марій – один з діячів римської історії, що зіграли в ній ключову роль. Йому вдалося як і акумулювати досягнення військової думки минулого і застосувати їх в нових умовах – як у випадку з застосуванням когорти, так і внести свої нововведення – на кшталт поперечини для кращого розподілу ваги в умовах далеких походів – т.зв. "Furca"; вдосконаленого пілума, ліквідації обозу і т.д і т.п. Дуже важлива роль Гая Марія також як людини, що вирішила проблеми набору і комплектації римської армії – саме він першим почав закликати в армію найбільш незаможних римських громадян (*capite censi*).

Якщо підсумувати вищесказане, досить трудно чітко сказати, чи став саме Гай Марій, його діяльність, його військова реформа безпосередньою причиною подальшої фази кризи Пізньої республіки – епохи громадянських війн та врешті-решт, її краху, чи ні, детерміністи можуть сказати, що усі відомі нам події відбулися би і без нього, але яке це має значення? Історія не терпить умовного способу. Ми же можемо чітко сказати, що Гай Марій зумів вдихнути життя в вмираючу римську армію і врятувати Рим – а разом з тим і сильно вплинути на загибель Римської республіки і її трансформацію в імперію.

Таким чином, можна сказати, що мета, поставлена на початку дипломної роботи – виконана.

Список використаних джерел і літератури

Джерела

1. Аппиан Александрийский. Римская история / Пер. с древнегреч. Ю. А. Михалова. М.: Ладомир, 2002. 879 с.
2. Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения / Пер. с древнегреч. Ю. А. Михалова. М.: 2007. 308 с.
3. Вегетий, Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // ВДИ. 1940. № 1. С.231 – 293.
4. Веллей Патеркул. Римская история / А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 211 с.
5. Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. — М., Ладомир; — 1999. — 750 с.
6. Гай Юлий Цезарь. Записки о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука», Москва, 1993.
7. Колумелла. Сельское хозяйство. Кн. 11. Перевод, вступительная статья и комментарии Л. В. Болтинской // Вопросы всеобщей истории. Красноярск, 1971.
8. Ливий, Тит. История Рима от основания Города / Пер. с лат. М. Гаспарова. М.: Наука, 1991. 352 с.
9. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. — СПб., 1994. — Т. 3. — 672 с.
10. Полибий. Всеобщая история / Пер. с древнегреч. Ф. Г. Мищенко. СПб.:Наука, 1994.
11. Флор Луций Анней. Эпистомы. / Немировский А. И., Дашкова М. Ф. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 177. — 167 с.
12. Фронтин. Стратегемы / Пер. с лат. Ф. Петровского. СПб.: Наука, 1996. — 307 с.

13. Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения. — М.: Юридическая литература, 1989. — 448 с.
14. Вебер М. Аграрная история Древнего мира / Макс Вебер. — М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. — 560 с.
15. Голдсуорти А. Во имя Рима: Люди, которые создали империю / Адриан Голдсуорти. — М. : АСТ, АСТ МОСКВА, Транзит-книга, 2006. — 537, [7] с.
16. Дельбрюк. Г. “История военного искусства в рамках политической истории” СПб.: Наука; Ювента, 1999. — 418 с.
17. Денисон Д. Т. История кавалерии. Вооружение, тактика, крупнейшие сражения / под ред. Е. Л. Шведовой; пер. с англ. С. В. Федорова. — М.: Центрполиграф, 2014. — 301 с.
18. Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в Античном Средиземноморье / Тимур Евсеенко. — СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. — 266 с. 7
19. Егоров А. Б. Рим на грани эпох (проблема зарождения и формирования принципата). Л., 1985. — 15 с.
20. Егоров А. Б. Социально-политическая борьба в Риме в 80-е гг. I в. до н.э. (к истории диктатуры Суллы) // Социальная борьба и политическая идеология в античном мире. Л., 1989. С. 108-144.
21. Жмодиков А. Л. Тактика римской пехоты IV—II веков до н. э. *Para Bellum!* №4, 1998, с. 4-13.
22. Заборовский Я. Ю. Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. — Львов: Вища школа, 1985. — 198 с.
23. Заборовский Я. Ю. Попытка разрешения аграрного кризиса конца 130-х гг. до н. э. в республиканском Риме (Аграрная реформа Тиберия Гракха): автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук / Я. Ю. Заборовский. — Л., 1967. — 18 с.

24. Зелинский Ф. Ф. Римская республика. — СПб.: Алетейя, 2002. — 448 стр.
25. Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. — Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. — 208 с.
26. Ковалев С.И. История Рима / Сергей Ковалев. — СПб. : Полигон, 2003. — 864 с.
27. Козленко А.В. Была ли военная «реформа Мария»? / Алексей Козленко // Лістападаўскія сустрэчы-8 [Электронный рэсурс] : зб. арт. па матэрыялах Міжнар. навук. канф. у гонар акадэмікаў М.М. Нікольскага і У.М. Перцава / навук. рэд. В.А. Фядосік, І.А. Еўтухоў. — Выпуск 8. — Мінск : БДУ, 2011. — С. 72 – 77.
28. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 320 с.
29. Лапырёнок Р. Наследие аграрного закона Тиберия Гракха: земельный вопрос и политическая борьба в Риме 20-х гг. II в. до н.э.. — М.: Издательство университета Дмитрия Пожарского, 2016. — 296 с.
30. Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (I в. до н. э.) / Иван Меркулов // Вестник ВолГУ. — 2006. — Вып. 5. — Серия 9 : Исследования молодых ученых. — С. 16 – 23.
31. Моммзен Т. История Рима : в 5 томах. Том II, кн. 4 : От битвы при Пидне до смерти Суллы / Теодор Моммзен. — М., Х. : АСТ, Фолио, 2001. — 525 с.
32. Мякин Т. Г. Гракхи и народ (к идеологии гракханского движения). Статья первая // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. — 2008. — Т. 7, вып. 1: История. — С. 9–24.

33. Нечай Ф. М. Рим и италики. — Мн.: Издательство Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР, 1963. — 195 с.
34. Сергеев В.С. Очерки по истории древнего Рима. Часть I / Владимир Сергеев. — М. : ОГИЗ, 1938. — 372 с.
35. Симон, Г. Войны Рима в Испании 154-133 гг. до н.э. — СПб.: «Гуманитарная Академия», 2008. — 288 с.
36. Тянава М. К вопросу об изменении социального состава римской армии (II в. до н. э.) / Мярт Тянава // *Studia Orientalia Et Antiqua* II. — Ученые записки Тартуского государственного университета. — 1977. — Вып. 416. — С. 58 — 73.
37. Тянава М. О возникновении солдатского профессионализма в Риме / Мярт Тянава // *Studia Orientalia Et Antiqua* II. — Ученые записки Тартуского государственного университета. — 1977. — Вып. 416. — С. 44 — 56.
38. Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме — М.: Наука, 1996. — 204 с.
39. Штюмер Л. Л. Рим до и во время Цезаря. — СПб. 1876. — 216 с.
40. Aigner H. Gedanken zur sogenannten Heeresreform des Marius // *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft*. — 1974. — № 18. — S. 11 — 18.
41. Antonelli G. Gaio Mario. Roma - Newton Compton Editori (1 gennaio 1995) — 195 p.
42. Badian E. Marius and the Nobles // *The Durham University Journal*. — 1963. — T. 25. — С. 141—154.
43. Badian E. Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. — Bd. I.1. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1972. — P. 668—731.
44. Berger A. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* Philadelphia: American Philosophical Society. — 1953. 484 p.

45. Bishop, M.C.; Coulston, J.C.N. (2009). *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome* (2nd ed.). Oxford Books. p. 52.
46. Broughton T. *Magistrates of the Roman Republic*. — New York, 1951. — Vol. 1. — 600 p.
47. Broughton T. *Magistrates of the Roman Republic*. — N. Y., 1952. — Vol. II. — P. 558.
48. Burckhardt: *Militärsgeschichte der Antike*. Verlag C. H. Beck, München — 2008. *Das römische Manipularheer* — 128 s.
49. Cascarino G. *L'esercito romano. Armamento e organizzazione*, Vol. I: *Dalle origini alla fine della Repubblica*. — Rimini, 2008. — 244 p.
50. Carney, Thomas F (1970). *A biography of C. Marius* (2nd ed.). Chicago: Argonaut. — 75 p.
51. Carney T. *Marius' Choice of Battle-Field in the Campaign of 101 // Athenaeum*. — 1958. — T. 36. — pp. 229—237.
52. Christ K. *Krise und Untergang der römischen Republik*. 7. Auflage. Darmstadt 2010, S. 151
53. Crook J.A., Lintott A., Rawson E. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 b.c. // The Cambridge Ancient History*. — Cambr.: Cambridge University Press, 1994. — T. 9. — 929 c.
54. Dąbrowa E. *Rozwój i organizacja armii rzymskiej (do początku III w. n. e.) / Edward Dąbrowa // Filomata*. — 1990. — № 3 specjalny (399). — S. 326 – 425.
55. Dixon K, Southern P. *The Roman Cavalry*. Routledge, 1997. — 276 p.
56. Duncan, Mike (2017). *The Storm before the Storm*. — New York. — 265 p.
57. Evans Richard J. *Gaius Marius a political biography / Richard John Evans*. — Pretoria : University of South Africa, 1995. — 281 p.
58. Faszczka M.R. «Reformy Mariusza» i ich prawdziwi autorzy / Faszczka Michał Norbert // *Nowy Filomata*. — 2002. — № 1. — S. 77 – 86.
59. Flower H. I. ed. (2004). *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge University Press. — 518 p.

60. Frank T. Marius and the Roman Nobility // CJ. — 1955. — № 50. — C. 145—152.
61. Gabba E. Republican Rome, the Army and the Allies. — Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1976. — 272 p.
62. Gilbert C. D. Marius and Fortuna. Cambridge University Press. The Classical Quarterly. Vol. 23. No. 1. (May, 1973), pp. 104-107 (4 pages)
63. Gruen E. Roman Politics and the Criminal Courts, 149—78 BC. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. — 337 p.
64. Junkelmann. M. Die Legionen des Augustus: Der römische Soldat im archäologischen Experiment (Kulturgeschichte der Antiken Welt) (Deutsch) Gebundene Ausgabe – 1. Juli 1986.
65. Kromayer, J, Veith G. Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer. München, Beck, 1928 – 649 S.
66. Labitzke M. Marius. Der verleumdete Retter Roms.. — Münster, 2012. — 544 s.
67. Liddell H. A history of Rome: from the earliest times to the establishment of the Empire : with chapters on the history of literature and art. 1858. — Harper & Brothers. – 768 p.
68. Luce T. Marius and Mithridatic Command // Historia. — 1970. — T. 19. — C. 161—194.
69. Matela M. «Reforma Mariuszów». Jej geneza i tło społecznohistoryczne / Przemysław Matela // Scripta Minora III. Aetas Imperatoria / editores : Leszek Mrozewisz, Kazimierz Ilski. – Poznań : Instytut historii UAM, 1999. – S. 109 – 119.
70. Matthew C. On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers / Christopher Anthony Matthew. – Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2010. – XVII, 102 p.

71. Münzer F. Postumius 45 // Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. — 1953. — Bd. XXII, 1.
72. Passerini A. Caio Mario come uomo politico. — Roma, 1934. — 149 p.
73. Roselaar S. Public Land in the Roman Republic: A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396–89 BC. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 360 p.
74. Sadee E. Die strategischen Zusammenhaenge des Kimbernkriegs 101 v. Chr. vom Einbruch in Venetien bis zur Schlacht bei Vercellae // Klio. — 1940. — T. 33
75. Sage M. The Roman Republican Army. — N. Y., 2008. — 310 p.
76. Scullard H. From the Gracchi to Nero: a history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68, Part 68. Front Cover. Methuen, 1982 — 500 p.
77. Smith R. E. Service in the post-Marian Roman Army. Manchester University Press, 1958. — 76 p.
78. Southern, Pat. The Roman Army: A Social and Institutional History. Oxford: Oxford University Press, 2007. — 400 p.
79. Spaeth, Barbette Stanley, The Roman goddess Ceres, University of Texas Press, 1996. — 256 p.
80. Van Ooteghem J. Gaius Marius. — Brux.: Palais des Academies, 1964. — 336 p.
81. Weinrib, Ernest Joseph The Spaniards in Rome : from Marius to Domitian. New York: Garland Pub, 1990. — 311 p.

Резюме

У дипломній роботі було здійснено аналіз та надано комплексну характеристику військовій реформі Гая Марія, що мала місце наприкінці II ст. до н. е. в Римській республіці. Для досягнення цієї мети було проаналізовано значну кількість даних античних авторів та сучасної історичної літератури. Було з'ясовано основні передумови, що призвели до реформи та проаналізовано її наслідки. Важливе місце у роботі також зайняло дослідження зв'язків реформи із соціально-економічним становищем у Римській республіці. І на сам кінець, особливе місце у роботі посідає дослідження питання зв'язків маріанської реформи із становленням професійної римської армії.

Ключові слова: Гай Марій, Югуртинська війна, військова реформа, Римська республіка, професіоналізація армії, криза Пізньої республіки, когорти, маніпулярна тактика, бойова одиниця, *proletarii*, *capite censi*.

Summary

The thesis analyzes and provides a comprehensive description of the military reform of Gaius Marius, which took place at the end of the 2nd century BC in the Roman Republic. To achieve this goal, a significant amount of data from ancient authors and modern historical literature was analyzed. The main preconditions that led to the reform were clarified and its consequences were analyzed. An important part of the work was also the study of the links between the reform and the socio-economic situation in the Roman Republic. Finally, a special place in the work is occupied by the study of the connection between the Marian reform and the formation of a professional Roman army.

Key words: Gaius Marius, Jugurthine War, military reform, Roman Republic, professionalization of the army, crisis of the Late Republic, cohorts, manipulative tactics, combat unit, proletarii, capite censi.